D.B. Baris

HOEKSCHE WAARD-OOST

Een sociaal-economische verkenning van een ruilverkavelingsgebied

Interne Nota No. 171

L 5
A

LANDBOUW-ECONOMISCH
DEN HAAG
10 MEI 1972
INSTITUUT

Februari 1972

Niet voor publikatie - nadruk verboden

217237

INHOUD

		Blz.
HOOFDSTUK I	ALGEMEEN SOCIAAL-ECONOMISCHE ASPECTEN	5
	§ 1. Begrenzingen en karakteristiek van het gebied	5
	§ 2. Bevolkingsontwikkeling	6
	§ 3. Veranderingen in de samenstelling van de beroepsbevolking	7
	§ 4. Werkgelegenheid en forensisme	9
	§ 5. Woon- en vestigingsklimaat	11
	§ 6. De agrarisch verwante industrie	12
	§ 7. Het ontwerp-streekplan	14
HOOFDSTUK II	AGRARISCH-STRUCTURELE ASPECTEN	16
	§ 1. Bodemgesteldheid en waterhuishouding	16
	§ 2. Verkaveling	16
	§ 3. De bedrijven en de grond naar beroepsgroep en grootteklasse	17
	§ 4. De bedrijven naar bedrijfstype	19
	§ 5. Wijziging in het aantal bedrijven in de beroepsgroepen	20
	§ 6. De oppervlakte vrijgekomen grond in de periode 1964-1969 en de bedrijfsvergroting	22
	§ 7. Ontwikkeling van het aantal bedrijven, het vrijkomen van grond in de periode 1969-1984 en de toekomstige bedrijfsgroottestructuur	24
HOOFDSTUK III	BEDRIJFSSTRUCTURELE ASPECTEN	30
	§ 1. Grondgebruik, grootteklasse en gebieden	30
	§ 2. De akkerbouw	31
	§ 3. Zaaiklaar verhuurd land en deelteelt	32
	§ 4. Rundveehouderij	34
	§ 5. Varkens- en kippenhouderij	36
	§ 6. De tuinbouw en fruitteelt	36
	§ 7. De mechanisatie	38
	§ 8. Ontwikkeling van de agrarische beroepsbevolking en van de arbeidsbezetting	39
	§ 9. Het toekomstige verloop van de arbeidsproduktiviteit en van de agrarische beroepsbevolking	40
	§ 10. Bedrijfsresultaten	42
SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING		45
BIJLAGEN		51

HOOFDSTUK I

ALGEMEEN SOCIAAL-ECONOMISCHE ASPECTEN

§ 1. Begrenzingen en karakteristiek van het gebied

Het ruilverkavelingsgebied Hoeksche Waard-Oost omvat ca. 6 900 ha in het oosten van het landbouwgebied Hoeksche Waard. Het is een ruim polderland gevarieerd naar ouderdom, ontstaanswijze, grootte van de polders, verkaveling, gebruik van cultuurgrond en bedrijfstype.

In aansluiting hieraan is in deze verkenning onderscheid gemaakt tussen vier deelgebieden (zie bijgevoegde kaart). 1)

1. het Munnikenland van Westmaas en St. Anthoniepolder;
2. het Oudeland van Strijen (incl. Oud-Bonaventura);
3. 's-Gravendeel;
4. Strijensas.

Hieronder volgt een nadere typering van deze deelgebieden.

sub 1. het Munnikenland ligt voor een groot deel in gras. Alleen aan de noordkant liggen enige boerderijen. De St. Anthoniepolder heeft overwegend grasland; het bouwland ligt vooral aan de noordkant. Deze polders aan de zuidzijde van de Binnenbedijkte Maas behoren tot de oudste van de Hoeksche Waard. Hierin is ook een gedeelte van het Oudeland van Strijen gelegen.

sub 2. Het Oudeland van Strijen is wat de kern betreft graspolder, waarin slechts enkele boerderijen voorkomen. Het grasland is in gebruik bij zowel dichtbij wonende als elders in de Hoeksche Waard wonende boeren. De laatste categorie weidt er jongvee en mestvee. In het noordwesten treft men veel bouwland aan.
Bij dit gebied is de smalle polder Oud Bonaventura getrokken. Deze polder is in hoofdzaak bouwland.

sub 3. Het deelgebied 's-Gravendeel omvat de grote polders Nieuw-Bonaventura, de Trekdam en enkele kleine polders tegen de Oude Maas en de Dordtsche Kil. In dit gebied wordt het beeld beheerst door het grote akkerbouwbedrijf. De polders tegen de Oude Maas liggen vrijwel geheel in gras. De boerderijen liggen aan de dijken en ook verspreid.

sub 4. Het gebied Strijensas omvat het vrij lege zuiden van het gebied. Ook hier treft men akkerbouwbedrijven aan. De landbouw maakt er door de ruime polders, verspreide boerderijen, grote kavels, een monumentale indruk.

---

1) Opgenomen met toestemming van de Topografische Dienst; reproduktie van het kaartfragment is niet toegestaan.

De gemeenten 's-Gravendeel en Strijen liggen praktisch geheel in het ruilverkavelingsblok. De gemeente Maasdam valt er voor meer dan de helft binnen. Een gedeelte van de dorpskern valt er evenwel buiten. De gemeenten Strijen, 's-Gravendeel en Maasdam kunnen als representatief voor het gebied worden beschouwd. Verder behoren ertoe kleinere gedeelten van Puttershoek en Westmaas. Het gedeelte van Puttershoek dat binnen het blok ligt, is schaars bewoond.

Buiten de dorpen bestaat de bewoning veelal uit lintbebouwing langs de dijken. Er zijn in het gebied delen waar de bebouwing schaars is, waardoor grote delen een ruimtelijke indruk maken. Dit is vooral het geval in de grote poldergebieden van Nieuw Bonaventura, het Oudeland van Strijen en de zuidelijke polders, waarvan het Land van Essche de kern vormt.

Het gebied blijft vanwege zijn ligging voor het grootste deel buiten het doorgaande verkeer. Een uitzondering vormt de weg van Maasdam naar 's-Gravendeel die naar het veer over de Dordtsche Kil leidt. Er bestaan plannen voor een vaste oeververbinding over de Kil, waardoor het verkeer in de toekomst over dit traject geïntensiveerd zal worden.

Hoewel het blok als geheel nog een vrij rustig gebied is, ligt het onder de rook van de steeds verder uitbreidende haven- en industriegebieden van Rotterdam en Dordrecht. Door het gebied loopt de ondergrondse olie-pijpleiding Botlek-Limburgse Staatsmijnen. In de naaste toekomst komen de pijpleidingen van het spaarbekken naar het Rotterdamse drinkwaterbedrijf eveneens door het gebied te lopen. Het tracé loopt vanaf het oosten over Maasdam en Puttershoek. Verder is er een tracé voor een leidingenstraat die in de noord- en zuidrichting over een lengte van ca. 9 km in het westen van het blok komt te lopen.

§ 2. Bevolkingsontwikkeling

Voor de bevolkingsontwikkeling binnen het blok is alleen gebruik gemaakt van cijfers van Strijen, 's-Gravendeel en Maasdam, aan te duiden als de 3 gemeenten. Soms werden ook cijfers van Westmaas vermeld.

Sinds 1947 is de bevolking van de 3 gemeenten met bijna 20% toegenomen. Er is de laatste 5 jaar een versnelling in de toeneming te constateren. Zowel in Strijen als in 's-Gravendeel woonden in 1969 ruim 5 700 mensen. In Maasdam woonden er bijna 2 500. De aantalsontwikkeling van de bevolking bleef tot nog toe achter bij die van de provincie. De ontwikkeling in 's-Gravendeel en Strijen was ongeveer gelijk. In Maasdam groeide de bevolking evenwel veel sneller dan in het overige gebied. In 1960 tekende zich deze ontwikkeling voor Maasdam reeds af.

Terwijl de totale bevolking groeide liep de mannelijke beroepsbevolking terug, althans in de periode 1947-1960. De oorzaken hiervan zijn te zoeken in een verlenging van de opleidingstijd, waardoor er minder beroepspersonen uit de jongste leeftijdsklassen komen. Anderzijds betekenen de wettelijke ouderdomsvoorzieningen een versnelde afvloeiing van beroepspersonen. Voor 1960 is er een vertrekoverschot dat nà 1960 is afgenomen. Sinds 1965 is er zelfs sprake van een vestigingsoverschot.

Tabel 1. Ontwikkeling bevolking en mannelijke beroepsbevolking

	Aantal in 1969	Index 1947 = 100			
		bevolking			mann. beroepsbevolking '60
		'60	'65	'69	
's-Gravendeel	5 756	107	109	112	96
Strijen	5 723	106	109	115	95
Maasdam	2 480	112	124	151	102
Drie gemeenten	13 961	107	111	119	97
Prov. Zuid-Holland		119	125	129	119
Westmaas	1 322	100	107	134	89

De leeftijdsopbouw van de bevolking heeft zich tussen 1960 en 1969 slechts weinig gewijzigd. De groep 0-14-jarigen is in 1969 in mindere mate vertegenwoordigd dan in 1960. De groep 15-24 jaar daarentegen kwam in die periode sterker naar voren.

Over het geheel genomen vertoont de bevolking van Strijen en 's-Gravendeel een lichte veroudering, wat in Maasdam en Westmaas beslist niet het geval is.

Voor de loop van de bevolking zijn bepalend het geboortenoverschot en het vestigingsoverschot.

In de naoorlogse periode vertoont het geboortenoverschot - althans tot de periode 1961-1965 - een daling. Ná 1965 stijgt het geboortecijfer weer.

Vestiging en vertrek resulteerden in de Hoeksche Waard vele jaren in een vertrekoverschot. Tot 1960 neemt het vertrekoverschot toe, daarna af. In 1967 en 1968 treedt een vestigingsoverschot op.

In Maasdam en Westmaas trad reeds omtrent de jaren 1960 een vestigingsoverschot op (bijlage 1).

Het vestigingsoverschot wordt zowel door een toeneming van het aantal vestigingen als door een afneming van het aantal vertrekkenden bereikt.

§ 3. Veranderingen in de samenstelling van de beroepsbevolking

Over de beroepsbevolking zijn alleen cijfers voor 1960 beschikbaar. Deze cijfers zijn op dit moment niet meer representatief. Daartoe werd voor enkele cijfers voor 1969 een schatting gemaakt. De agrarische beroepsbevolking is vooral in de categorie werknemers sinds 1960 verder teruggelopen, terwijl de mannelijke niet agrarische beroepsbevolking toenam.

Het was mogelijk om met behulp van bekende gegevens over de leeftijdsopbouw en cijfers van de agrarisch sociale fondsen voor 1969 een redelijke schatting van de mannelijke agrarische en niet agrarische beroepsbevolking te maken. Hierdoor kunnen in tabel 2 cijfers over 1960 en 1969 worden vermeld.

Tabel 2. Ontwikkeling mannelijke beroepsbevolking - agrarisch en niet agrarisch - 1960-1969

	Aantal					3 gemeenten in %		Index '69 1960=100
	's-Gravendeel	Strijen	Maasdam	3 gemeenten				
	1960	1960	1960	1960	1969	1960	1969	
Landbouw	241	564	201	1 006	602	27	14	60
Industrie en amb.	606	288	146	1 040		28		
Bouwnijverheid	343	315	101	759		20		
Handel	196	171	55	422	3 694	11	86	134
Vervoer en dienstverlening 1)	232	221	65	518		14		
Ov. sectoren 2)	2	10	1	13				
Alle sectoren	1 620	1 569	569	3 758	4 296	100	100	114

1) Incl. openbare nutsbedrijven.
2) Excl. tijdelijk niet werkend, militaire dienst en onbekend.

In 1960 werkte nog 27% van de mannen in de landbouw, 28% werkte in de sector industrie en ambacht en 20% in de bouwnijverheid. Tussen de gemeenten is er verschil voor wat betreft het percentage in de landbouw en het percentage in de industrie. In 1960 werkte in 's-Gravendeel 15% in Strijen 36% en in Maasdam 35% van de mannen in de landbouw. De laatste gemeenten hebben te oordelen naar deze cijfers een sterker agrarisch karakter dan 's-Gravendeel. Een belangrijk deel van de industriearbeiders in 's-Gravendeel (36%) werkte in 1960 in de vlasindustrie, die een sterke agrarische inslag heeft. De vlasverwerkende industrie - die voornamelijk in 's-Gravendeel en ook in Maasdam geconcentreerd was - is in de laatste jaren vrijwel geheel uit dit gebied verdwenen. De vlassers hebben zich vrij snel een nieuw bestaan verworven, deels in agrarische richting, deels in richtingen van handel of klein-industrie (zie § 6). In een aantal gevallen verhuren zij de gebouwen aan industrie- of handelsondernemingen. In het algemeen zullen - daar ook het personeel voor een groot deel naar de nieuwe vestiging overging - de beroepspersonen uit de voormalige vlasindustrie in de groepindustrie of in de handel zijn gebleven.

De ontwikkeling van de laatste 9 jaar heeft ertoe geleid dat het aandeel van de agrarische bedrijfstak in de beroepsbevolking daalde van 27% tot 14%. Hierbij daalde de agrarische beroepsbevolking met 40%, terwijl de totale beroepsbevolking met 14% toenam. De stijging van de niet-agrarische beroepsbevolking bedroeg 34% en was vooral in Maasdam sterk. In deze plaats was deze toeneming zelf 100%, hetgeen vooral aan het vestigingsoverschot te danken was.

De bevolkingsontwikkeling is in Maasdam duidelijk anders geweest dan in Strijen en 's-Gravendeel. Wellicht moet deze ontwikkeling die zich nu in het westen van het gebied heeft voorgedaan als een voorloper van de verdere ontwikkeling binnen het blok worden gezien.

§ 4. Werkgelegenheid en forensisme

Het gebied van onderzoek heeft bijna steeds een vertrekoverschot gehad. Sinds enkele jaren is dit vertrekoverschot omgeslagen in een vestigingsoverschot. Genoemde situatie duidde op een gebrek aan plaatselijke werkgelegenheid. Het is de vraag welke factoren schuilgaan achter het vestigingsoverschot dat de laatste jaren werd geconstateerd. Zijn er veranderingen in de werkgelegenheid of is er een toeneming van het forensisme; de meest recente cijfers hierover dateren van 1960 en zijn dus, gezien de snelle ontwikkeling sinds 1960, niet meer representatief. In onderstaande tabel, waarin de omvang van de werkgelegenheid en van het forensisme wordt voorgesteld, berusten de cijfers over 1969 op een schatting.

Tabel 3. Werkgelegenheid en forensisme (3 gemeenten)

	Aantal mannen					
	agrariërs 1)		niet-agrariërs		Totaal	
	1960	1969	1960	1969	1960	1969
Mann. beroepsbevolking 2)	1 006	602	2 752	3 694	3 758	4 296
Inkomende forensen 3)	59	45	182	210	241	255
Uitgaande forensen 4)	86	60	1 473	1 821	1 559	1 881
Werkgelegenheid in de gemeente	979	587	1 461	2 083	2 440	2 670

1) Incl. bosbouw, ontginning, visserij en jacht.
2) Excl. tijdelijk niet werkenden en militaire dienst.
3) Voor agrariërs 1960: excl. niet dagelijks heen en weer reizenden.
4) In 1960 excl. niet dagelijks heen en weer reizenden.

Bij een geschatte toeneming van de beroepsbevolking in de periode 1960-1969 met 14%, is de werkgelegenheid in deze periode naar schatting toegenomen. Deze toeneming is ca. 230 arbeidsplaatsen, zodat in 1969 de werkgelegenheid ca. 2 670 arbeidsplaatsen omvat. De agrarische werkgelegenheid nam in genoemde periode met ca. 390 arbeidsplaatsen af. De niet-agrarische werkgelegenheid nam met ca. 622 arbeidsplaatsen toe.

De toeneming van de niet-agrarische werkgelegenheid houdt verband met kleine industrievestigingen 1). Deze vestigingen hadden deels plaats in de gebouwen van voormalige vlasserijen. Verder groeide de sector dienstverlening en verzorgende beroepen mee met de bevolking en met de inkomensontwikkeling. Anderzijds deed zich ook in deze sector mechanisatie en rationalisatie voor met een negatieve invloed op de uitbreiding van de werkgelegenheid.

1) Een voorbeeld is een apparatenfabriek in Strijen met ca. 40 werknemers en een groot aannemersbedrijf in Strijen.

In het voorgaande werd berekend dat de plaatselijke werkgelegenheid met ca. 230 arbeidsplaatsen was toegenomen. De beroepsbevolking nam echter met meer dan 500 man toe, hetgeen tot uitdrukking komt in een toeneming van het forensisme. In 1960 bestond 41% van de mannelijke beroepsbevolking uit forensen, in 1969 was dit 44%. Maasdam neemt hierbij een aparte plaats in, met een groot vestigingsoverschot en een grote groei van het forensisme. Deze gemeente heeft zich in de jaren zestig dan ook als forensenplaats ontwikkeld, met ca. 65% forensen.

Er dient een correctie op het woonforensisme, zoals in de tabel is aangegeven, te worden aangebracht, zodat de grensoverschrijdingen tussen de gemeenten 's-Gravendeel, Strijen en Maasdam worden geëlimineerd. Dit betekent voor de jaren 1960 en 1969 achtereenvolgens een vermindering met 90 en 120 forensen. In 1969 werkt dus ca. 40% van de mannelijke beroepspersonen buiten het gebied.

Het inkomend forensisme bestond hoofdzakelijk uit grensoverschrijdingen tussen de gemeenten.

Tabel 4 vermeldt cijfers over het woonforensisme naar werkgemeente en bedrijfstak voor 's-Gravendeel en Strijen in 1960 1). In 1960 telde Maasdam nog slechts ruim 80 forensen die verder reisden dan de aangrenzende gemeenten, waarvan de helft naar Rotterdam.

Tabel 4. Woonforensen naar werkgebied (1960)

Werkgemeenten x)	Aantal mannelijke woonforensen				
	totaal	werkzaam			
		landbouw	nijverheid	bouwnijverheid	overige bedrijfstakken
Vanuit 's-Gravendeel	478	34	245	117	82
Dordrecht (en Dubbeldam)	231	12	125	53	41
Rotterdam en eiland IJsselmonde	108		50	35	23
Hoeksche Waard (buiten het blok)	59	7	47	5	-
Hoeksche Waard (binnen het blok)	39	20	7	6	6
Vanuit Strijen	447	38	177	139	93
Dordrecht	75		21	42	12
Rotterdam	164	3	31	66	64
Hoeksche Waard (buiten het blok)	94	5	81	3	5
Hoeksche Waard (binnen het blok)	52	18	20	11	3

x) Alleen gemeenten ≥ 10 personen zijn met name genoemd.

1) De volkstelling van 1971 zal over deze forensenstromen recenter cijfermateriaal opleveren.

Het forensenverkeer vanuit 's-Gravendeel blijkt vooral op Dordrecht en in mindere mate op Rotterdam te zijn georiënteerd. Vanuit Strijen is de hoofdstroom juist op Rotterdam gericht en volgt Dordrecht op de tweede plaats. Het verkeer binnen de Hoeksche Waard bestaat voor een groot deel uit grensoverschrijdingen, al is er ook hier sprake van een zekere gerichtheid. Zowel vanuit 's-Gravendeel als uit Strijen ging in 1960 een belangrijk aantal mensen uit iedere gemeente ca. 60 in Puttershoek werken. Vanuit Maasdam gingen zelfs 45 van de 147 forensen in Puttershoek werken. Het betreft hier voor een groot deel vaste personeelsleden van de coöperatieve suikerfabriek en -raffinaderij g.a. te Puttershoek.

Vanuit 's-Gravendeel werken nog 25 mannen in Zwijndrecht. De uitgaande forensen werken vooral in de nijverheid en in de bouwnijverheid. Het is daarbij interessant te constateren, dat vanuit 's-Gravendeel en met name de forensen naar Dordrecht veel minder in de bouw werken dan de forensen vanuit Strijen. Wellicht komen vanuit Strijen in meerdere mate ongeschoolde arbeidskrachten dan uit 's-Gravendeel. Het forensisme van 's-Gravendeel op Dordrecht is een oud verschijnsel en betreft ook de geschoolde beroepen. Hierbij speelt vooral de korte verbinding een rol. In de laatste tijd vestigen zich in het gebied employés die aan Rotterdamse of Dordtsche bedrijven zijn verbonden, waarbij in volgorde Maasdam, 's-Gravendeel en Strijen als woonplaats de voorkeur hebben.

De uitbreiding van het forensisme in de laatste 10 jaar heeft zich, vanwege de geringe groei van de werkgelegenheid binnen de Hoeksche Waard, op de oude werkgebieden gericht. Naar deze gebieden heeft ook veel forensisme door vrouwen plaats. Voor de toekomst is er kans op uitbreiding van de werkgelegenheid binnen het gebied. Dit houdt verband met de vestiging van een aantal bedrijven in de gemeente Strijen. Dit zijn een groothandel in verwarmingsinstallaties en sanitair, een timmerbedrijf voor boten en caravans en de Westerpijpleiding voor de constructie van pijpleidingen o.a. ten behoeve van oliekraakinstallaties. De uitbreidingsplannen van deze bedrijven impliceren binnen enkele jaren een groei van de werkgelegenheid met ca. 300 arbeidsplaatsen. Een gedeelte van deze arbeidsplaatsen kan door vrouwelijke arbeidskrachten worden bezet.

Er wordt wel eens gesteld, dat de leefbaarheid van een gebied in het geding zou komen bij een te hoog percentage forensen (≥ 30 à 35%). Voor dit gebied gaat dit in mindere mate op, omdat de forensen op betrekkelijk korte afstand werk vinden.

§ 5. Woon- en vestigingsklimaat

De bevolkingsdichtheid is in dit gebied vergeleken met die in de provincie laag. Voor 's-Gravendeel, Strijen, Maasdam en Zuid-Holland zijn de cijfers hierover 286, 114, 375 en 1 048 inwoners per km2. De dorpskernen van 's-Gravendeel en Strijen liggen geheel en die van Maasdam en Westmaas gedeeltelijk binnen het blok. Naast deze grotere dorpskernen treft men in het gebied nog enkele kleine kernen aan. Voor het overige treft men meest lintbebouwing aan. De boerderijen liggen verspreid aan dijken, polderwegen of aan een eigen weg. In het zuiden van het ge-

bied is de bewoning vrij schaars.

Tussen 1947 en 1960 blijkt dat de bevolking van de dorpscentra groeit en die van de buurtschappen afneemt. Ook in Schenkeldijk onder 's-Gravendeel nam de bevolking toe. Dit houdt verband met de projecten van gemeentelijke uitbreidingsplannen. Anderzijds kan, gezien de afneming van de bevolking in de buurtschappen, van een zekere voorliefde voor wonen in de kernen worden gesproken. De dijkwoningen die in aanleg meestal bekrompen waren en van oudere datum, zijn veelal verbouwd en gemoderniseerd. Deze woningen blijken vanwege het vrije wonen een zekere aantrekkelijkheid te hebben. De verspreide, alleenstaande landarbeiderswoningen staan vaak leeg en zijn vervallen. Al te ver wonen van de kernen prefereert men kennelijk niet.

Het gehele leef- en woonmilieu heeft buiten de dorpskernen nog een plattelandskarakter, terwijl ook binnen de kernen nog een dorpse geest heerst.

De verbindingen met het eiland IJsselmonde zijn door de Heinenoordtunnel en de daarop aansluitende wegen zeer vlot geworden. De verbinding met het Dordtsche gaat via het frequente pontveer 's-Gravendeel. Hier treden van tijd tot tijd verkeersvertragingen op. Een vaste verbinding over de Dordtsche Kil ligt hier in het verschiet. Deze vlotte verbindingen zijn bevorderlijk voor het forensisme en zullen remmend werken op het vertrek van de bevolking.

Het woonklimaat is vooralsnog aansprekend voor degenen die rustig wonen stellen boven het genot van op ontspanning gerichte activiteiten. In dit verband kan worden gewezen op de opvattingen van een door G.S. van Zuid-Holland in verband met de voorbereiding van het streekplan Zuid-Holland-Zuid ingestelde commissie. Deze commissie bestaande uit gemeentebestuurders en niet-bestuurlijke deskundigen, is van mening, dat de Hoeksche Waard in hoofdzaak moet worden tot een woongebied met een landelijk karakter 1). De vestiging van basisindustrieën en de vorming van grote industriële agglomeraties vindt men er ongewenst.

§ 6. De agrarische verwante industrie

In § 3 is gewezen op het bestaan van een vlasindustrie in 's-Gravendeel c.a. Reeds in het begin van deze eeuw had een belangrijk deel van de vlasbewerking in dit gebied fabriekmatig plaats. Toch behield de vlasindustrie een sterke agrarische inslag. Dit laatste heeft verschillende oorzaken, waarvan te noemen:

- het verwerkingsproces brengt nog veel buitenwerk met zich mee (rootdrogen);
- vele vlassers telen zelf vlas op zaaiklaar gehuurd land of kopen vlas te velde, zodat ook veld- of oogstwerkzaamheden door de vlasarbeiders of door de gezinsarbeidskrachten van de vlassers worden verricht;
- een deel van de vlassers oefent zelf nog een landbouwbedrijf uit, zodat werknemers in de vlasindustrie soms gewone landbouwwerkzaamheden verrichten;

1) N.R.C. 29-9-'70 Hoeksche Waard wil geen grote industrieën.

- de werknemers in deze bedrijfstak zijn vaak vroegere landarbeiders;
- de vlassers zijn veelal van agrarische afkomst;
- de veelal kleine vlasfabrieken kennen niet de organisatie van het grootbedrijf.

Het arbeidsklimaat herinnert - mede door het relatief veel voorkomen van handenarbeid - sterk aan het landbouwbedrijf.

In feite gaat het, voor wat betreft de vlasindustrie in dit gebied, over verleden tijd. In de jaren nà 1965, dus nog zeer recent, is de vlasindustrie in 's-Gravendeel en Maasdam nà een reeks van bloeiende jaren in de naoorlogse periode door daling van de prijs van vlaslint stil komen te liggen.

De vlasmarkt heeft de neiging vrij spoedig verzadigd te zijn en wel als gevolg van de concurrentie van katoen en als gevolg van de duurzaamheid van het linnenprodukt. De recente achteruitgang van de bedrijfstak wordt veroorzaakt door de concurrentie van de nylonvezel. Op de versmalde vlasmarkt hebben alleen de goedkopere landen zich gehandhaafd 1). Deze ontwikkeling betekende tegelijkertijd het einde van een variant van de gewone vlasindustrie - de lokkenindustrie 2) - die vooral in 's-Gravendeel belangrijk was.

De vlassers hebben zich over het algemeen snel aan de gewijzigde situatie aangepast en hebben als geheel blijk gegeven over ondernemerscapaciteiten te beschikken. Zij hadden daarbij mee dat de leeggekomen gebouwen een begeerd object voor ondernemers van elders waren. Naar schatting is de helft van de voormalige vlassers òf overgegaan naar òf teruggevallen op de landbouw, waaronder een aantal champignonkwekerijen. Voor het overige zijn de vlassers overgegaan op handel of kleinindustrie 3).

Er zijn nog enkele vlashandelaren gebleven die vlas kopen in de NOP. of in het noorden van het land en dit verhandelen naar de goedkopere Zeeuws-Vlaamse en Belgische vlasindustrie.

Ondertussen vindt er veel research plaats om de industriële toepassingsmogelijkheid van de vlasvezel te vergroten.

In de kledingindustrie blijft men belangstelling tonen voor het in vele opzichten favoriete linnen.

Een factor die de aandacht vraagt is de kostprijs in het verwerkingsproces. Er zal veel meer handwerk vervangen moeten worden door machines.

Een zeker herstel van de vlasindustrie - ook in het onderhavige gebied - moet voor mogelijk worden gehouden.

Voorts dient nog de suikerfabriek te Puttershoek vermeld te worden. Deze fabriek ligt wel buiten het r.v.k. blok, maar toch maakt ze deel van de streek uit.

---

1) Afgezien van een gesubsidieerde vlasteelt of vlasindustrie.
2) "Lokken" is een korte vlasvezel afkomstig van vlasafval van de gewone vlasindustrie. Afgewerkte "lokken" is grondstof voor o.a. tapijtgarens en binnengarens voor de textielindustrie. Het betreft garens van mindere kwaliteit.
3) Voorbeelden hiervan: drainage-materiaal, isolatiemateriaal, pottenperserij.

§ 7. Het ontwerp-streekplan

Onlangs is voor het gebied Zuid-Holland-Zuid een ontwerp-streekplan verschenen. Dit plan gaat over de gebieden het Eiland van Dordrecht, de Zwijndrechtse Waard, de Hoeksche Waard en Goeree Overflakkee.

In dit ontwerp-streekplan stelt men zich enigszins gereserveerd op t.a.v. de uitbreiding van de woonfunctie van het gebied. "Daar een vrij compacte uitbouw van de Randstad als het meest gewenst wordt beschouwd, wordt ervan uitgegaan dat het streekplangebied in de komende 10 jaar slechts in beperkte mate in aanmerking komt als woongebied voor personen, die betrokken zijn bij de werkgelegenheid in het Rijnmondgebied." Voor de te verwachten toeneming van de bevolking denkt men in de eerste plaats aan het Drechtstedencomplex. Voor de tweede helft van de streekplanperiode houdt men wel rekening met overloop vanuit de Waterwegagglomeratie. Dit zou dan opgevangen moeten worden in de Hoeksche Waard. Men denkt daarbij voor dat doel aan een "te stichten stedelijke nederzetting." Overigens blijft men over deze nieuwe stad zeer vaag. Voor de kleinere kernen voorziet men een ontwikkeling, waarbij het inwonertal gelijk kan blijven. Voor enkele grotere kernen, o.a. 's-Gravendeel, zou een verdere uitgroei tot de mogelijkheden behoren. Voor 's-Gravendeel zou dat pas goed op gang kunnen komen door de aanleg van een vaste oeververbinding met Dordrecht (tunnel).

Overigens kan men zich afvragen of de in het ontwerp-streekplan geschetste ontwikkeling wel zal beantwoorden aan de werkelijke ontwikkeling. Immers de recente gang van zaken in de Hoeksche Waard wijst toch wel in een andere richting. Het is dan ook waarschijnlijk, dat de thans aanwezige kernen in de toekomst een grotere woonfunctie gaan vervullen dan in het ontwerp-streekplan is voorzien. Trouwens het stichten van een nieuwe stad zou landschappelijk en planologisch een veel grotere ingreep betekenen.

Wat de landelijke functie betreft wordt gesteld, dat het gebied in de eerste plaats dienstbaar is aan de uitoefening van de land- en tuinbouw. "Daar er in het streekplangebied relatief veel levenskrachtige agrarische bedrijven voorkomen, is het van belang dat de agrarische produktieomstandigheden er niet slechter op worden, doch juist zoveel mogelijk aan de ontwikkeling in de landbouw worden aangepast, c.q. worden verbeterd. Tuinbouw kan, bij gebleken behoefte, op daartoe aan te wijzen plaatsen complexgewijs ontwikkeld worden." Daarnaast heeft het gebied ook een functie voor de recreatie, het vervoer en het milieubehoud.

Wat de recreatie betreft legt het ontwerp-streekplan de nadruk op de dagrecreatie ten behoeve van de stedelijke woongebieden van IJsselmonde. Daarbij kan het gebied van de Binnenbedijkte Maas een rol spelen. "Dit gebied leent zich voor de kleine watersport. Een verdere uitbouw van dit recreatieve element verdient aanbeveling, bij voorkeur in zuidelijke richting, waarbij rekening dient te worden gehouden met natuurwetenschappelijke belangen in de polder het Oudeland van Strijen." Het natuurgebied het Oudeland van Strijen is een pleisterplaats en overwinteringsplaats voor wilde ganzen. Verder gaat men wijzen op de route over de bedijking rond de St.Anthoniepolder binnen het ruilverkavelingsblok. De

Hoeksche Waard komt in de streekplanperiode eveneens in aanmerking voor verblijfsrecreatie; in dit geval moet de nadruk worden gelegd op de niet-permanente verblijfsvormen als caravans, waarbij een zeker deel van de recreatieve verblijfsaccommodatie op rekening komt van jachthavens. Mogelijk dat de zuid-oost rand van de Hoeksche Waard (nabij de Dordtsche Kil) hiervoor geschikt zijn.

Wat het vervoer betreft dient gewezen te worden op de pijpleidingenstraat en een nieuw 380 kV.net. De pijpleidingenstraat is reeds eerder vermeld. Het nieuw 380 kV.net zal dwars door het gebied lopen. Wanneer in de verre toekomst de nieuwe stedelijke nederzetting inderdaad tot ontwikkeling zou komen, zal dat ook consequenties hebben voor het wegennet en het railvervoer.

Aangaande het milieubehoud wordt o.a. opgemerkt, dat ook de bio-industrie milieuverontreinigend kan werken. Gezien de omvang van de veredelingsproduktie (varkens, kippen, enz.) in dit gebied, kan men wat dit punt betreft gerust zijn.

HOOFDSTUK II

AGRARISCH-STRUCTURELE ASPECTEN

Het onderzoek heeft twee peiljaren, 1964 en 1969. De statistische gegevens zijn grotendeels ontleend aan de landbouwtelling van het CBS. van die jaren.

§ 1. Bodemgesteldheid en waterhuishouding

De bodem bestaat voor het overgrote deel uit goede, kalkhoudende jonge zeekleigronden. Deze kleigronden lenen zich in het algemeen uitstekend voor de teelt van akkerbouwgewassen en laten, aangezien ze niet te zwaar zijn, een grote keuze van gewassen toe. Bovendien zijn deze gronden geschikt voor fruitteelt en tuinbouw. In de polders het Oudeland van Strijen, Munnikenland van Westmaas en St. Anthoniepolder, is de bodemgesteldheid zeer heterogeen. In het algemeen worden hier kalkarme en kalkloze, lichte en zware kleigronden aangetroffen al of niet rustend op een veenondergrond. Deze gronden beslaan ca. 25% van de oppervlakte van het ruilverkavelingsgebied en liggen overeenkomstig hun geschiktheid grotendeels in gras.

Voor de afwatering beschikt men over goede waterlopen. Over het algemeen besteedt men behoorlijk zorg aan de detailontwatering. Op lage plaatsen zijn hier en daar watermolentjes geplaatst. Wel krijgt men de indruk dat het machinaal slootreinigen een zekere verruwing in het slootwerk inhoudt, zonder dat de ontwateringsfunctie van de sloten wordt aangetast.

De waterhuishouding (hoeveelheid water) is voldoende, echter de waterkwaliteit voldoet in dit gebied op het ogenblik niet aan de eisen die aan een concentratie van glastuinbouw zou moeten worden gesteld. Een van de oorzaken is het zilte water in het zuiden. Dit zou verbeterd kunnen worden door aanvoer van water uit de Binnenbedijkte Maas.

§ 2. Verkaveling

Blijkens kaartgegevens treft men in het gebied hoofdzakelijk de zogenaamde blokverkaveling aan. De graslandcomplexen op de venige gronden hebben een wat onregelmatiger verkavelingskarakter dan de meer rechthoekige bouwlandverkaveling. Tabel 5 (blz. 17) vermeldt per gemeente enkele gegevens over de verkaveling.

Tabel 5. Bedrijfsverkaveling 1966 en 1970 per gemeente

	Oppervl. cultuur-grond	Aantal bedrijven naar aantal kavels				Gemiddeld(e) aantal kavels	Gemiddeld(e) kavel-grootte
		1	2-4	5-9	≥ 10		
1966							
's-Gravendeel	1 342	51	48	26	2	3,0	3,51
Maasdam	1 215	24	35	19	8	4,0	3,56
Strijen	3 930	77	76	65	19	3,9	4,25
1970							
's-Gravendeel	1 159	18	39	24	6	4,1	3,22
Maasdam	1 285	13	31	21	6	4,5	4,00
Strijen	3 900	36	58	71	15	4,8	4,50

Bovenstaande cijfers vergen enige toelichting. In 1966 zijn hierin alle bedrijven begrepen en in 1970 zijn de bedrijven < 10 sbe niet meer opgenomen. Daaruit is de vermindering van de éénkavelige bedrijven te verklaren. Zo heeft bijna 20% van deze bedrijven in 1970 één kavel. Dit komt vrijwel overeen met de uitkomst van de cultuurtechnische inventarisatie van het blok door het ICW, waarbij 22% van de bedrijven één kavel had. Dit betrof echter slechts 1,7% van de cultuurgrond.

Omdat de verkaveling in het Oudeland van Strijen iets ongunstiger is zal in de akkerbouwgebieden het beeld beter zijn.

Over de pachteigendomverhouding zijn cijfers vermeld in bijlage 2. Hieruit blijkt dat 36% van de grond in eigendom is en 64% gepacht. Op de bedrijven boven 20 ha is meer grond in eigendom dan beneden 20 ha. In het deelgebied 's-Gravendeel heeft men de meeste grond in eigendom (41%). Het pachten van ouders komt niet vaak voor (12%), terwijl 87% van de verpachte grond eigendom van particulieren is.

§ 3. De bedrijven en de grond naar beroepsgroep en grootteklasse

Voor de indeling van de bedrijven in beroepsgroepen is de gebruikelijke indeling in A-, B-, C-, D- en S-bedrijven onderscheiden (bijlage 3). In tabel 6 (blz. 18) is deze indeling toegepast op het aantal bedrijven en de oppervlakte cultuurgrond.

Circa twee derde van de bedrijven behoort tot de A- of B-groep, bijna een kwart tot de C-groep en 10% tot de D-groep.

In beide peiljaren wordt 90% van de cultuurgrond door A- of B-bedrijven geëxploiteerd. De S-bedrijven zijn in 1969 enkele grote landbouwondernemingen met als beheersvorm de N.V.

Tabel 6. Bedrijven en oppervlakte cultuurgrond per beroepsgroep

	Aantal bedrijven		Oppervl. cultuurgr. x)		Percentage bedrijven		Percentage cultuurgr.	
	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969
A + B	294	275	5 747	5 672	64	66	90	90
C	120	96	313	253	26	23	5	4
D	40	42	57	80	9	10	1	1
S 1)	4	3	281	286	1	1	4	5
Totaal	458	416	6 397	6 291	100	100	100	100

x) Dit betreft de cultuurgrond van bedrijven die in het blok gelegen zijn, incl. het "buiten"-gebruik van deze bedrijven. Daarentegen is de grond van buitenblokkers, die in het gebied ligt, hierin niet begrepen.

De verdeling over de grootteklassen laat zien dat er een belangrijk aantal A+B-bedrijven is met een betrekkelijk kleine oppervlakte grond. Niet minder dan een kwart van de bedrijven is kleiner dan 5 ha. Eveneens een kwart van de bedrijven is daarentegen groter dan 30 ha en bijna 20% is groter dan 40 ha (bijlage 4).

Beter inzicht in de betekenis van de grootteklassen krijgt men door het percentage van de cultuurgrond dat in de verschillende grootteklassen wordt geëxploiteerd. In 1969 behoort op de A+B-bedrijven 10% van de grond tot de bedrijven beneden 10 ha. Bijna 60% van de grond ligt in de grootteklasse boven 30 ha. De toeneming van de oppervlakte grond in gebruik bij bedrijven kleiner dan 5 ha is voor een deel een gevolg van de gebruikte grootteklasse-indeling. De verschillen in oppervlakte cultuurgrond per grootteklasse zijn in werkelijkheid minder groot dan uit de tabel blijkt.

Het aantal A- en B-bedrijven is enigszins afgenomen; het aantal bedrijven boven 40 ha nam evenwel toe. De betekenis van de bedrijfsgrootte is, al naar het type van bedrijf, verschillend. In de volgende paragraaf over de bedrijfstypen wordt dit verder toegelicht.

1) Uit het oogpunt van bedrijfsleiding en opvolging wijken deze bedrijven af van het normale patroon.
Een bedrijf is een riet- en griendbedrijf. Verder is er een zeer groot bedrijf met een vrij groot areaal fruit. Dit bedrijf wijkt qua bouwplan nauwelijks af van de andere bedrijven.
Het derde bedrijf is deels een landbouwbedrijf deels heeft het veel riet- en gorzenland.

§ 4. De bedrijven naar bedrijfstype

Er is een type-indeling van bedrijven gemaakt naar produktierichting. De betekenis van de verschillende produktierichtingen is vastgesteld met behulp van standaardbedrijfseenheden (sbe). Er zijn 6 bedrijfstypen onderscheiden:

type 1 = akkerbouw;
type 2 = veehouderij;
type 3 = tuinbouw annex fruitteelt;
type 4 = gemengd;
type 5 = veredeling;
type 6 = diverse produktierichtingen.

Voor de gebruikte criteria zie bijlage 3.

In tabel 7 staat een verdeling van de bedrijven en oppervlakte cultuurgrond per type.

Tabel 7. Bedrijven en cultuurgrond per type (A+B)

Type	Aantal bedrijven		Oppervl. cultuurgr.		Percent. bedrijven		Percent. cultuurgr.		Gem. oppervl. per bedrijf	
	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969
1.	95	89	3 782	3 329	32	32	63	59	39,8	37,4
2	51	59	537	758	17	22	9	13	10,5	12,8
3	75	67	422	463	26	24	7	8	5,6	6,9
4	46	42	882	886	16	15	15	16	19,2	21,1
5	5	8	4	21	2	3	-	-	0,9	2,6
6	22	10	320	214	7	4	6	4	14,5	21,4
Totaal	294	275	5 747	5 672	100	100	100	100	19,5	20,6

Uit tabel 7 volgt, dat het akkerbouwbedrijf het meest voorkomende type is, gevolgd door het bedrijf met overwegend tuinbouw of fruitteelt. Ook het overwegend veehouderijbedrijf is van betekenis in het blok. Dit laatste type vertegenwoordigt ruim 20% van de bedrijven en slechts 13% van de cultuurgrond. Bijna 60% van de cultuurgrond wordt op akkerbouwbedrijven geëxploiteerd. Het aantal akkerbouwbedrijven is ruim 30% van het totaalaantal bedrijven (A+B). Het gebied van onderzoek vertoont - ondanks de overheersende positie van het akkerbouwbedrijf - een grote gevarieerdheid in typen.

Er komen slechts enkele veredelingsbedrijven voor. Het blijkt, dat de grotere bedrijven ≥ 30 ha vooral akkerbouwbedrijven zijn (zie bijlage 5a). De gemiddelde bedrijfsgrootte van deze bedrijven steekt ver uit boven die van andere typen.

In het gebied Strijensas is het akkerbouwbedrijf relatief het sterkst vertegenwoordigd. In het Oudeland van Strijen komt het veehouderijbedrijf relatief het meest voor. De bedrijven met overwegend tuinbouw of fruitteelt treft men vooral aan in het gebied 's-Gravendeel en in de polder Oud Bonaventura. In het Oudeland van Strijen komen bedrijven van

10-30 ha veel voor in de vorm van z.g. melkbedrijven. Deze bedrijven behoren, evenals die van het gemengde type, tot de categorie kleinere bedrijven van 10-30 ha (bijlage 6).

Er blijken zich wel verschuivingen tussen de bedrijfstypen te hebben voorgedaan. De verschuivingen gingen per saldo in de richting van het veehouderijbedrijf (zie bijlage 7).

Van de 67 tuinbouwbedrijven in 1969 hadden er 35 glas, waarvan 17 met minstens 20 are glas. Het is opmerkelijk dat van de bedrijven met glas de helft in Maasdam en in het gedeelte Puttershoek ligt. In Strijen liggen 12 bedrijven met glas, waarvan 6 met meer dan 20 are.

§ 5. Wijziging in het aantal bedrijven in de beroepsgroepen

Het totale aantal bedrijven en bedrijfjes is in 1969 kleiner dan in 1964. Dit verschil wijst er dus op dat er in de onderzoekperiode minder bedrijven werden gesticht dan er werden opgeheven. Voor de mutaties per beroepsgroep gelden behalve het opheffen en het stichten van bedrijven, de onderlinge verschuivingen.

De volgende tabel geeft de ontwikkeling van het aantal bedrijven per beroepsgroep, waarbij de "A+B"-groep nog is onderscheiden in landbouwers en tuinders.

Tabel 8. Ontwikkeling van het aantal bedrijven (1964-1969)

	A+B		C	D	S
	landbouwers	tuinders			
Aantal bedrijven in 1964	219	75	120	40	4
Van landbouwer naar tuinder, C, D en S	-18	+ 4	+ 8	+ 6	-
Van tuinder naar landbouwer, C, D, S	+ 2	-11	+ 4	+ 5	-
Van C naar landb., tuinder, D, S	+14	+ 3	-25	+ 8	-
Van D of S	-	-	-	-	-
Opgeheven bedrijven	-10	- 8	-25	-19	-1
Nieuwe bedrijven	+ 1	+ 4	+14	+ 2	-
Aantal bedrijven in 1969	208	67	96	42	3

Het aantal landbouwbedrijven verminderde in de onderzoekperiode met 1% per jaar, het aantal tuinbouwbedrijven met 2,3% per jaar. Er werden 18 A+B-bedrijven opgeheven, waaronder 8 tuinbouwbedrijven. Verder verhuisden 12 bedrijven naar de categorie C en 11 naar D. Daarentegen werden er 17 C-bedrijven A- of B-bedrijf, terwijl er 5 nieuwe A+B-bedrijven ontstonden, waaronder 4 tuinbouwbedrijven. De groep tuinbouwbedrijven vertoont, voor wat het opheffen en stichten van bedrijven betreft, een grotere mobiliteit dan de landbouwbedrijven.

Van de 18 opgeheven A- of B-bedrijven waren er 12 kleiner dan 10 ha. In drie gevallen was er sprake van beroepsverandering, in 10 gevallen van beroepsbeëindiging, terwijl er bij 3 bedrijfswisselingen voorkwamen. In minstens de helft van het aantal bedrijfsopheffingen was het bedrijfshoofd 55 jaar of ouder. Ook de overgang naar de C- of D-groep had hoofdzakelijk plaats op de bedrijven beneden 10 ha. Overgang naar de C-groep (12) gaat voor een deel (5) gepaard met bedrijfsoverdracht. Het opheffen van bedrijven komt in de C-groep en in de D-groep veelvuldiger voor dan in de A+B-groep.

Van de 5 nieuw geregistreerde A- of B-bedrijven kwamen er enkele door de uitoefening van tuinbouw als bedrijf in aanmerking.

De C-bedrijven die A- of B-bedrijf werden, waren voor de helft kleiner dan 2 ha. De hoofdberoepen van de C-grondgebruikers zijn veelal handwerkberoepen in loondienst uitgeoefend; minder dan 20% in agrarische loondienst en 25% landbouwverwant-zelfstandig.

Men kan de mutaties die er plaatshebben nagaan aan de hand van de beroepsmutaties van het bedrijfshoofd. De bedoelde mutaties zijn beroepsbeëindiging en beroepsverandering. Hierbij wordt de keuze van een ander hoofdberoep door boer of tuinder, terwijl men een bedrijf geheel of gedeeltelijk blijft uitoefenen, als beroepsverandering aangemerkt.
Tabel 9 geeft hierover cijfers voor de A- en B-bedrijven, waarbij onderscheid is gemaakt tussen landbouwers en tuinders.

Tabel 9. Mutaties A- of B-bedrijven in de periode 1964–1969

	Aantal bedrijven met verandering				
		waarvan			
	totaal	voortgezet in de groep			opgeheven
		A+B	C	D	
Landbouwers:					
beroepsbeëindiging 1)	43	27	4	6 4)	6
beroepsverandering	3		3		-
overige oorzaken	13	7 2)	2 3)		4
Totaal	59	34	9	6	10
Tuinders:					
beroepsbeëindiging 1)	20	11		5	4
beroepsverandering	7		4		3
overige oorzaken	6	5 5)			1
Totaal	33	16	4	5	8
Landbouwers + tuinders:					
beroepsbeëindiging 1)	63	38	4	11	10
beroepsverandering	10	-	7	-	3
overige oorzaken	19	12	2	-	5
Totaal	92	50	13	11	18

1) Incl. opheffing maatschap met generatieverschil.
2) Zes gevallen vorming maatschap.
3) Twee gevallen vorming maatschap.
4) Eén met bedrijfsoverdracht.
5) Vijf gevallen vorming of omvorming maatschap.

Beroepsverandering komt in het gebied relatief weinig voor, evenals bedrijfsopheffing. Een uitzondering is de groep tuinders waar beroepsverandering en bedrijfsopheffing relatief vaker voorkomen dan bij de landbouwers.

De beroepsbeëindiging komt in verhouding in dezelfde frequentie voor als in de akkerbouwgebieden van de provincie Zuid-Holland 1). In de groep tuinders komt de bedrijfsbeëindiging relatief meer voor dan bij de akkerbouwers.

Bovengenoemde cijfers kunnen mede dienen om een gedachte te vormen over de toekomstige ontwikkeling van het aantal bedrijven. Daarbij dient men evenwel tevens in beschouwing te nemen de bedrijven die uit de C-groep A- of B-bedrijf werden (17). Wat voor bedrijven zijn dit en hoe kwamen deze mutaties tot stand. Van deze bedrijven waren er 9, waarvan het bedrijfshoofd vlasser was en die zich nu geheel op de landbouw of tuinbouw hebben toegelegd. In 3 gevallen gingen veredelaars van de nevenwerkzaamheden het hoofdberoep maken. Twee landarbeiders en 1 vlasarbeider werden veehouder. Verder legde een monsternemer en een veehandelaar wat meer accent op de veehouderij.

Deze gevallen van beroepsverandering betekenden slechts een toeneming van het gebruik van cultuurgrond door de desbetreffende grondgebruikers met ca. 10 ha.

De overgang van vlasser naar landbouwer is door de beëindiging van de vlasindustrie als éénmalig te beschouwen. Voor de toekomst behoeft men met beroepsverandering van enige omvang in de richting van landbouw-veehouder of tuinbouw geen rekening te houden.

§ 6. De oppervlakte vrijgekomen grond in de periode 1964-1969 en de bedrijfsvergroting

De mutaties in het aantal bedrijven hebben ook gevolgen voor het grondverkeer. Hierbij is vooral interessant hoeveel grond er vrijkomt voor bedrijfsvergroting. Per saldo is bedrijfsvergroting slechts mogelijk met een oppervlakte grond die vrijkomt door het opheffen van bedrijven minus de grond die nodig is voor het stichten van nieuwe bedrijven. Daarnaast kan er een herverdeling van de grond over de beroepsgroepen en bedrijven van verschillende grootte plaatshebben (zie tabel 10).

Tabel 10. Vrijkomen van grond in de periode 1964-1969

	Oppervlakte grond in ha				
	totaal	in de beroepsgroep			
		A+B	C	D	S
Opheffing van bedrijven	182	144	21	14	3
Bedrijfsverkleining:					
- bij overgang naar de C-groep	21	21	-	-	-
- bij overgang naar de D-groep	53	53	-	-	-
- bij overgang van C naar A+B-groep	4	-	4	-	-
- in beide jaren zelfde beroepsgroep	386	350	29	7	-
Totaal	646	568	54	21	3

1) Beroepsverand. en -beëind. door akkerb. en veehouders en de vermindering van het aantal landb.bedr. in Zuid-Holland - LEI no. 2.23.

Er kwam in die periode bijna 650 ha cultuurgrond vrij, d.i. ca. 10% van de oppervlakte cultuurgrond in 1964. Deze oppervlakte kwam dus voor herverdeling in aanmerking. Het vrijkomen van grond had voor ruim 180 ha, d.i. 28% betrekking op het opheffen en voor 62% op het verkleinen van bedrijven. De door opheffing van bedrijven vrijkomende grond was dus ca. 3% van de oppervlakte grond in 1964, d.i. 0,6% per jaar. Dit cijfer illustreert de beperkte betekenis van bedrijfsopheffing voor het vrijkomen van grond.

De oppervlakte grond van de opgeheven bedrijven is voor 21% afkomstig van de C- en D-bedrijven. Tabel 11 geeft de bestemming van de in de periode 1964-1969 vrijgekomen grond.

Tabel 11. Bestemming van de vrijgekomen grond (periode 1964-1969)

	Aangewende oppervlakte in ha				
	totaal	in de beroepsgroep			
		A+B	C	D	S
Vergroting bedrijven:					
beide jaren zelfde beroepsgroep	372	364	8		
alleen in 1969 A of B	20	20			
nieuwe bedrijven	93	62	23	8	
zelf gehouden	4	-	2	2	
niet-agrarische bestemming	13				
onbekend	12	12			
Totaal	514	458	33	10	

De oppervlakte cultuurgrond waarvoor een bestemming is aangegeven, is ca. 130 ha kleiner dan de vrijgekomen grond in de vorige tabel. De oppervlakte cultuurgrond in 1969 is ruim 100 ha kleiner dan in 1964. 1) Voor ± 30 ha is dus geen bestemming aangegeven. Dit is te verklaren uit het feit dat alleen mutaties van ≥ 1 ha in beschouwing zijn genomen. Volgens tabel 11 heeft slechts 13 ha een niet-agrarische bestemming gekregen. Dit is een onvolledig beeld. Grond die bij bedrijfsverkleining een niet-agrarische bestemming heeft gekregen is nauwelijks op te sporen. Het is dan ook waarschijnlijk dat een groot deel van de eerder genoemde 100 ha een niet-agrarische bestemming heeft gekregen. De toedeling van grond naar de C-bedrijven was kleiner dan de van de C-bedrijven vrijkomende grond.

De oppervlakte van de bedrijfsvergrotingen en van de bedrijfsverkleiningen van A- en B-bedrijven ontlopen elkaar niet veel. Er is een klein voordelig saldo voor de vergrotingen (13 ha). Bijlage 8 laat zien hoe zich de vergroting en verkleining van bedrijven voordoen. Opmerkelijk is dat er slechts weinig meer bedrijven vergroot zijn dan dat er verkleind zijn, resp. 74 en 68. In totaal is 29% van de bedrijven vergroot en 27% verkleind.

1) Hiervoor zijn drie oorzaken aan te wijzen:
- niet-agrarische bestemming;
- niet meer in registratie (niet meer telplichtig);
- negatief saldo bij verhuizing buiten het blok.

Op de bedrijven beneden 30 ha is het aantal vergrote bedrijven groter dan het aantal verkleinde bedrijven, boven 30 ha is het andersom. Zowel van de vergrotingen als van de verkleiningen is ca. 60% groter dan 3 ha. De verkleiningen lopen iets meer uit in de richting van grotere oppervlakten dan vergrotingen.

§ 7. Ontwikkeling van het aantal bedrijven, het vrijkomen van grond in de periode 1969-1984 en de toekomstige bedrijfsgroottestructuur

De verwachting die men van de toekomstige ontwikkeling heeft is mede gebaseerd op de ontwikkeling van de laatste tijd. Daarnaast spelen andere factoren zoals b.v. de opvolgingssituatie, de rentabiliteit van de bedrijven, maar ook intuïtie een rol.

Over de opvolgingssituatie worden cijfers gegeven in de tabellen 12 en 13. Het betreft de bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder, in tabel 12 ingedeeld naar bedrijfsgrootte en in tabel 13 naar bedrijfstype. Neemt men aan dat de bedrijfshoofden in ieder geval op 65-jarige leeftijd zullen abdiceren, dan komen alle bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder hiervoor binnen 15 jaar in aanmerking.

Tabel 12. Opvolgingssituatie in 1969 op A+B-bedrijven van bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder

	Aantal bedrijven met een bedrijfshoofd ≥ 50 jaar						
	totaal	met opvolger		opvolging onbek.		zonder opvolger	
		1	≥ 2	aantal	oppervl.	aantal	oppervl.
Landbouwers:							
< 5 ha	11	3	-	-	-	8	22
5 < 10 ha	16	8	1	-	-	7	65
10 < 20 ha	27	16	-	4	40	6	81
20 < 30 ha	22	12	3	2	48	6	137
30 < 40 ha	12	8	-	-	-	4	116
≥ 40 ha	30	15	3	5	249	7	369
Totaal	118	62	7	11	337	38	790
Tuinders:							
< 2 ha	10	8	1	-	-	1	1
2 < 5 ha	12	6	1	-	-	5	33
5 < 10 ha	5	3	1	-	-	1	13
≥ 10 ha	4	3	-	-	-	1	18
Totaal	31	20	3	-	-	8	65

Ruim 30% van de landbouwers boven 50 jaar kan geen opvolger voor het bedrijf aanwijzen en op 9% is de opvolging onbekend. Dit houdt in dat bijna 60% van de landbouwers een opvolging van het bedrijf waarschijnlijk acht. Voor een aantal van de desbetreffende bedrijven - 7% van het totaal - zijn er zelfs meerdere opvolgers. Van de tuinders heeft ca. 75% een opvolger.

Op de grotere bedrijven zijn er relatief meer opvolgers dan op de kleinere. Het valt evenwel op dat op de bedrijven beneden 10 ha van de landbouwers boven 50 jaar ca. 50% een opvolger heeft.

Tabel 13. Opvolgingssituatie in 1969 op A+B-bedrijven van bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder

Bedrijfstype	Aantal bedrijven met een bedrijfshoofd ≥ 50 jaar						
		met opvolger		opvolging onbek.		zonder opvolger	
	totaal	1	≥ 2	aantal	oppervl.	aantal	oppervl.
1	50	28	3	5	206	14	464
2	33	17	1	3	81	12	113
3	31	20	3	-	-	8	65
4	27	15	1	3	50	8	139
5	3	-	1	-	-	2	2
6	5	2	1	-	-	2	72
Totaal	149	82	10	11	337	46	855

Wat de bedrijfstypen betreft is het opmerkelijk, dat voor opvolging op de weidebedrijven kennelijk minder animo bestaat dan op de akkerbouwbedrijven en op de tuinbouwbedrijven.

Bijlage 9 vermeldt de opvolgingssituatie naar sbe-klasse. Alleen de bedrijven met < 50 sbe laten een duidelijk mindere opvolgingsdruk zien. Neemt men 90 sbe als grens waarboven een redelijke verhouding tussen arbeid en de overige produktiemiddelen mogelijk wordt, dan blijkt dat in 1969 64% van de landbouwbedrijven aan deze norm voldoet (1964 57%). Het percentage bedrijven ≥ 90 sbe van landbouwers ≥ 50 jaar is groter dan dat van bedrijven van jongere landbouwers. Het feit dat op deze bedrijven vaak een meewerkende zoon aanwezig is vormt hiervoor de verklaring.

Men zou kunnen veronderstellen dat de tuinbouwbedrijven met een opvolger meer in de richting van glasteelten zijn gegaan. Hiervan blijkt evenwel niets. Van de 23 tuinbouwbedrijven met een opvolger hebben er 5 meer dan 30 are glas.

Van belang voor de opvolging kan zijn de belangstelling hiervoor van buiten het gebied. Gezien de opvolgingsdruk in het gebied zelf hoeft men hiermee geen rekening te houden. Ook de grondprijzen werken dit niet in de hand. Ook in het verleden werd dit nauwelijks geconstateerd.

Wat de fruitteeltbedrijven betreft is te verwachten dat de animo om een bedrijf over te nemen niet groot zal zijn, gelet op de teleurstellende bedrijfsresultaten.

In de afgelopen periode is van de meewerkende zoons ongeveer 15% afgevloeid. Voor de toekomst laten we een zelfde percentage zoons afvloeien (nog voor de bedrijfsoverneming). Omdat dit een langere periode betreft is dit een minder sterke afvloeiing.

Het gebied vertoont, historisch gezien, voor wat betreft de z.g. generatiedruk een grote stabiliteit. Bijna overal elders is het aantal bedrijfs-

opvolgers relatief sterk teruggelopen, terwijl in dit gebied de verhouding aantal opvolgers en aantal vrijkomende bedrijven zich weinig wijzigde. Daarbij dient te worden opgemerkt dat de opvolgingssituatie in het verleden in dit gebied veel gunstiger was dan in de meeste gebieden van het land. Het is te verwachten dat een aantal zoons dat als potentieel opvolger is aangemerkt, alsnog van beroep zal veranderen.

Rekeninghoudend met vorengenoemde overwegingen kan er een schatting worden gemaakt van het aantal opvolgers in de komende 15 jaar: 65 voor landbouwbedrijven en 20 voor tuinbouwbedrijven.

Wat de bedrijven betreft, deze kunnen al of niet via overdracht in een andere beroepsgroep komen.

Een en ander geeft aanleiding tot de volgende mutatietabel voor de periode 1969-1984.

Tabel 14. Mutaties A+B-bedrijven in de periode 1969-1984

	Aantal bedrijven met verandering					
	totaal	voortgezet in				opgeheven
		A+B	C	D	S	
Landbouwers:						
beroepsbeëindiging	118	72	3	7	-	36
beroepsverandering	30	-	12	-	-	18
overige oorzaken	6	3	-	-	-	3
Totaal	154	75	15	7	-	57
Tuinders:						
beroepsbeëindiging	31	18	-	2	-	11
beroepsverandering	10	-	3	-	-	7
overige oorzaken	4	2	-	-	-	2
Totaal	45	20	3	2	-	20

Uit deze tabel kan men afleiden dat er in de periode 1969-1984 bij beroepsbeëindiging naar verhouding maar weinig minder bedrijven door een opvolger zullen worden voortgezet dan in de periode 1964-1969. De beroepsverandering speelde tot nu toe in dit gebied geen belangrijke rol. Voor de toekomst moet op een toeneming van het aantal beroepsveranderaars gerekend worden. In 1969 zijn er 30 landbouwbedrijven met een bedrijfshoofd jonger dan 50 jaar met minder dan 90 sbe. Mede op grond van de steeds hogere eisen die aan de stijging van de produktieomvang per man worden gesteld, is voor de toekomst het aantal beroepsveranderaars op landbouwbedrijven op 30 te stellen. Dit wil niet zeggen, dat alle bedrijfshoofden van de 30 genoemde bedrijven met < 90 sbe van beroep zullen veranderen. Vermoedelijk zullen wel in die groep de meeste beroepsveranderaars gezocht moeten worden. Anderzijds kunnen ook bedrijfshoofden met een groter bedrijf naar een ander beroep overstappen. Deze sterke stijging van het aantal beroepsveranderaars is gebaseerd op het feit dat men in dit gebied gewend is rationeel te handelen.

Wordt het bedrijf te klein dan zal men hieruit de consequenties trekken. Omdat er nauwelijks mogelijkheden zijn voor de uitbreiding van de produktieomvang zal het steeds moeilijker worden een paritair inkomen te verwerven. Daar zal men echter geen genoegen mee nemen. Dit betekent dat ongeveer 2% van de bedrijfshoofden per jaar van beroep zal veranderen (begrepen op de groep jongere bedrijfshoofden). Een dergelijk beroepsveranderingspercentage is hoger dan het landelijk gemiddelde in de periode 1964-1969, maar gelijk aan het percentage in het westen van het land in die periode. Voor de toekomst houdt men rekening met een toeneming van dit percentage.

In de volgende tabel wordt met behulp van het voorgaande een opzet voor de ontwikkeling van het aantal bedrijven per beroepsgroep weergegeven.

Tabel 15. Opzet voor de ontwikkeling van het aantal bedrijven 1969-1984

	A+B		C	D	S
	landbouwers	tuinders			
Aantal bedrijven in 1969	208	67	96	42	3
Overgang landbouw naar C, D	-22	-	15	7	
	186	67	111	49	3
Overgang tuinbouw naar C, D		-5	3	2	
	186	62	114	51	3
Overgang van C naar landbouw, tuinbouw, D	1	1	-20	18	
	187	63	94	69	3
Overgang van D naar C			5	-5	
	187	63	99	64	3
Op te heffen	57	20	40	30	
	130	43	59	34	3
Te stichten	1)	1)	11	1	-
	130	43	70	35	3

1) Mogelijk worden er wel enkele A+B-bedrijven gesticht. Daar er evenveel A+B-bedrijven na overdracht gecontinueerd verondersteld worden als er opvolgers zijn, is geen aantal voor te stichten bedrijven ingevuld.

Het aantal landbouwbedrijven en tuinbouwbedrijven zal in de prognoseperiode achtereenvolgens met 3,2% en 2,4% per jaar verminderen. Deze cijfers waren voor de periode 1964-1969 1% en 2,3%. Het is dus te verwachten dat de vermindering van het aantal landbouwbedrijven in de toekomst aanzienlijk sneller zal gaan, terwijl het aantal tuinbouwbedrijven in een ongeveer gelijk tempo zal blijven afnemen.

De versnelling wordt mede veroorzaakt doordat in de onderzoekperiode een vertraagde afneming plaatshad, doordat een aantal vlassers (9)

als C-grondgebruiker geregistreerd A- of B-grondgebruiker werden. Anderzijds gaat hierdoor de afneming van C-bedrijven minder snel dan in de periode 1964-1969.

Om een gunstige verhouding te krijgen tussen grond, arbeid en kapitaal is op vele bedrijven een uitbreiding van de bedrijfsoppervlakte een dwingende noodzaak. Dit is te meer het geval daar er in de toekomst hogere eisen aan de arbeidsproduktiviteit zullen worden gesteld dan thans het geval is. Voor de verbetering van de bedrijfsgroottestructuur is het dus van belang hoeveel cultuurgrond in de toekomst zal vrijkomen. Daar de C- en D-bedrijven gemiddeld slechts 2 à 3 ha groot zijn, kunnen ter vereenvoudiging deze beroepsgroepen voor het vrijkomen van grond buiten beschouwing blijven. Wij houden als het ware het C- en D-grondgebruik constant. Er wordt dus slechts met vrijkomende grond van A+B-bedrijven gerekend. Voor zover ze echter naar de C- en D-groep overgaan nemen we ze toch voor de hele oppervlakte mee.

Er komt grond vrij van de bedrijven zonder opvolger (d.w.z. 59 bedrijven die uit de A+B-groep verdwijnen, nl. 46 landbouwbedrijven en 13 tuinbouwbedrijven), van bedrijven van beroepsveranderaars (d.w.z. 40 bedrijven, nl. 30 landbouwbedrijven en 10 tuindersbedrijven) en van 5 bedrijven die door overige oorzaken verdwijnen:

a. bij beroepsbeëindiging	(59 bedrijven)	1 400 ha
b. bij beroepsverandering	(40 bedrijven)	500 ha
c. overige oorzaken	(5 bedrijven)	100 ha
Totaal		2 000 ha

Aldus kan ± 2 000 ha cultuurgrond vrijkomen. Voor niet-agrarische doeleinden zal in de prognoseperiode naar schatting 500 ha cultuurgrond nodig zijn. In deze 500 ha is tevens bijna 100 ha cultuurgrond begrepen die nodig zal zijn voor de aanleg van de leidingstraat in de 1e fase. In de 2e fase zou nog eens bijna 100 ha nodig zijn. Het is echter nog een open vraag of deze 2e fase in de r.v.k.periode zal vallen. Dan blijft nog 400 ha over voor normale onttrekking aan het agrarisch gebruik, zoals de uitbreiding van de kernen en de verbreding van de Dordtsche Kil. Deze onttrekking komt overeen met een jaarlijkse vermindering van de cultuurgrond van 0,4 tot 0,5%, hetgeen overeenkomt met het landelijke beeld van de laatste jaren. Er blijft dan voor bedrijfsvergroting beschikbaar ca. 1 500 ha cultuurgrond.

Een vraag is hoe wordt deze grond over de bedrijven verdeeld. Veronderstelt men dat er ook grond nodig is voor de vergroting van tuinbouwbedrijven, dan kan de gemiddelde vergroting voor landbouwbedrijven minstens 10 ha zijn. Zet men deze 10 ha op de geconstrueerde bedrijfsgroottestructuur van 1969 volgens een log-normale verdeling, dan laat zich uit de grafiek een nieuwe grootteklasse-indeling aflezen 1) (bijlage 10).

1) De toegepaste methode is ontleend aan de uitbreiding van de Wet van Pareto.

Tabel 16. Bedrijfsgroottestructuur in 1964, 1969 en 1984 (landbouwers)

	Perc. bedrijven in de grootteklasse			Aant. bedrijven in 1984
	1964	1969	1984	
< 10 ha	21	20	2	3
10 < 20 ha	30	30	20	26
20 < 30 ha	14	15	23	30
30 < 40 ha	13	10	19	25
40 < 50 ha	10	13	12	15
50 < 60 ha	5	4	9	12
60 < 70 ha	4	5	10	13
70 < 80 ha	1	1	2	3
≥ 80 ha	2	2	3	4
Totaal	100	100	100	130

Volgens deze verdeling zou het aantal bedrijven beneden 10 ha tegen 1984 praktisch zijn verdwenen. Het streven naar vergroting komt vooral tot uiting in de relatieve toeneming van het aantal bedrijven van 20-40 ha. Ook het percentage bedrijven boven 50 ha neemt toe. De geschetste verdeling van de bedrijven is een uitkomst waarbij de vrijkomende grond aansluitend aan de voorbije ontwikkeling wordt verdeeld. Meer dan een tendentie moet uit de cijfers voor 1984 dan ook niet worden gelezen.

HOOFDSTUK III

BEDRIJFSSTRUCTURELE ASPECTEN

§ 1. Grondgebruik, grootteklasse en gebieden

Over het geheel genomen vertoont de verhouding grasland, bouwland en tuinland in het gebied in de onderzoekperiode een vrij stationair beeld. In 1969 was 66% van de oppervlakte cultuurgrond bouwland, 26% grasland en 8% tuinland. Er is binnen de oppervlakteklassen wel enig verschil in de verhoudingen dienaangaande, wat uit de volgende tabel blijkt.

Tabel 17. Het gebruik van cultuurgrond in het blok in 1964 en in 1969

	Percentage cultuurgrond in gebruik als					
	bouwland		grasland		tuinland	
	1964	1969	1964	1969	1964	1969
< 5 ha	5	15	18	17	77	68
5 < 10 ha	24	22	47	46	30	33
10 < 20 ha	41	42	45	52	15	6
20 < 30 ha	65	65	34	33	1	2
≥ 30 ha	80	82	18	16	2	2
Totaal	66	66	27	26	8	8
Gebied 1	48	48	41	42	12	10
" 2	51	51	42	44	7	5
" 3	68	69	23	21	10	10
" 4	78	77	17	18	5	5

Het percentage bouwland is bij opklimmende grootteklassen telkens groter. Dit is ook op de bedrijven boven 30 ha het geval, al is de stijging van het percentage bouwland op de bedrijven boven 40 ha niet sterk meer. Het grotere bedrijf boven 30 ha is over het algemeen een akkerbouwbedrijf. In de grootteklassen beneden 5 ha bestaat twee derde van de cultuurgrond uit tuinland. In de grootteklasse van 5-10 ha is 33% van de cultuurgrond tuinland. In de genoemde grootteklassen van < 5 ha en 5-10 ha zijn respectievelijk 70% en ruim 30% tuinbouwbedrijven.

Per gebied valt op dat analoog aan de gebiedsindeling, de gebieden 's-Gravendeel en Strijensas veel bouwland hebben, respectievelijk 69% en 77%. Opmerkelijk is dat de oppervlakte tuinbouw het grootst is in de polder Oud Bonaventura en in het deelgebied 's-Gravendeel. Gemeten aan de oppervlakte treft men de fruitteelt vooral in Strijensas aan.

In de verschillende grootteklassen is er, voor wat betreft de oppervlakte cultuurgrond, voor de verschillende produktierichtingen in gebruik

niet veel verschil tussen de jaren 1964 en 1969. Op de middelgrote en grotere bedrijven nam de oppervlakte bouwland toe ten koste van het grasland. De vermindering van de oppervlakte tuinland op bedrijven beneden 5 ha komt vooral doordat de onderteelt afnam. Opmerkelijk is de afneming van de oppervlakte tuinland op bedrijven van 10 < 20 ha. Dit laatste is zoals in het vervolg zal blijken het gevolg van de afneming van de oppervlakte pit- en steenvruchten. Tegelijkertijd nam de oppervlakte grasland in deze grootteklasse toe.

§ 2. De akkerbouw

Zoals over het algemeen op de zeekleigronden het geval is, is het bouwplan in het ruilverkavelingsblok eenvoudig. In 1969 werd bijna de helft van de oppervlakte bouwland beteeld met granen en 46% met hakvruchten, gelijkelijk te verdelen over aardappelen en suiker- en voederbieten. Hieruit blijkt dat de hakvruchten de hoeksteen van het bouwplan vormen.

De oppervlakte voederbieten is slechts 1% van het bouwland, zodat de oppervlakte suikerbieten 22% van de oppervlakte akkerbouwgewassen omvat. Slechts 5% van het bouwland is beteeld met peulvruchten, luzerne en graszaad. Andere gewassen komen nagenoeg niet voor.

Er is in de periode 1964-1969 wel een wijziging in het bouwplan opgetreden in de richting van meer granen en meer hakvruchten. Deze uitbreiding ging ten koste van de vlasteelt, koolzaadteelt en peulvruchten.

De betekenis van de verschillende gewassen loopt in de grootteklassen weinig uiteen. Een en ander blijkt uit bijlage 11.

Op de kleinere en middelgrote bedrijven blijkt men relatief weinig meer hakvruchten te telen dan op de grotere bedrijven. Het meest opvallend is het verschil nog ten aanzien van de teelt van aardappelen en suikerbieten op de bedrijven boven 70 ha, die van minder betekenis is dan op de overige bedrijven.

Het is opmerkelijk dat er naar verhouding geringe verschillen bestaan in bouwplan tussen de grootteklassen. De plaats van de hakvruchten hierin is in 1950 dezelfde als die in 1969.

In publikaties 1) over deze gebieden in de jaren vijftig werd de verwachting uitgesproken dat er een zekere extensivering zou optreden ter afvlakking van de seizoentoppen, veroorzaakt door de teelt van aardappelen en suikerbieten. De mechanisatie heeft echter de in die tijd voorziene moeilijkheden ruimschoots overwonnen, zodat handhaving van de traditionele positie die aardappelen en suikerbieten in dit gebied innemen alleszins verklaarbaar is.

De afstoting van de speculatieve teelten is, voor wat de vlasteelt betreft, verklaard door de prijsval van dit produkt. De achteruitgang van de

1) De Hoeksche Waard, Economisch-Technologisch Instituut voor Zuid-Holland (1958).

peulvruchten is wellicht ook blijvend. Deze gewassen hebben jaren achtereen lage prijzen te zien gegeven.

De granen bestaan in 1969 voor ca. 55% uit tarwe, 35% uit gerst en 10% uit haver. De teelt van haver die tegelijk met de vermindering van het aantal paarden sterk was teruggelopen, komt de laatste jaren weer wat op. Er wordt meer haver verbouwd voor de moutindustrie. De teelt van gerst is vooral gericht op brouwgerst. Overigens variëren deze percentages sterk van jaar tot jaar door de wisselende weersomstandigheden.

Bij de overige gewassen speelt ook de luzerne, mede gewaardeerd als grondstructuurverbeteraar, een rol.

De verbouw van aardappelen bestaat praktisch geheel uit consumptieaardappelen. In 1964 was het ras eigenheimer het meest voorkomend, terwijl in 1969 het ras bintje de eerste plaats innam. Dit laatste ras leent zich beter voor industriële verwerkingsmogelijkheden en is daarom ook meer gevraagd.

Tussen de deelgebieden blijkt geen verschil in bouwplan te bestaan. Ook tussen de bedrijfstypen zijn er geen opmerkelijke verschillen (bijlage 10).

Resumerend kan worden gezegd dat het bouwplan vrij intensief van karakter is en dat de mogelijkheden van de gunstige bodemgesteldheid zijn benut. De ontwikkeling in de jaren 1964-1969 heeft het bouwplan verder vereenvoudigd. Deze ontwikkeling ging vooral ten koste van vlasteelt, koolzaadteelt en peulvruchten.

§ 3. Zaaiklaar verhuurd land en deelteelt

Een oppervlakte cultuurgrond overeenkomend met ca. 4% van de oppervlakte in gebruik, wordt door de boeren zaaiklaar verhuurd. Een deel hiervan wordt in deelbouw uitgegeven.

Bij de administratie van de DBH wordt tussen deelbouw en zaaiklaar verhuurd land geen onderscheid gemaakt. Men administreert voor beide gevallen zaaiklaar verhuurd land.

De reden voor de exploitatievorm deelbouw kan zowel gelegen zijn in het vlak van de arbeidsorganisatie als in de specialistische inbreng van de andere partij. In het kader van de arbeidsorganisatie wordt grond afgestoten of ook arbeidgebonden door de deelteelt met één of meerdere vaste arbeidskrachten aan te gaan. De deelteelt heeft hoofdzakelijk betrekking op spruitenteelt. Er zijn ook zelfstandige tuinders wier activiteiten in hoofdzaak uit deelbouw bestaan.

De afspraken bij deelteelt zijn verschillend, zowel wat betreft de verplichtingen van partijen als wat betreft de verdeling van de opbrengsten. De fifty-fifty-verdeling van de opbrengsten, waaraan de naam deelteelt is ontleend, geldt niet meer.

De wijzigingen in de kostenverhoudingen van de produktiefactoren, grond en arbeid hebben de verdeling van de opbrengsten steeds meer ten gunste van de deelbouwer doen uitvallen. In een belangrijk aantal gevallen wordt het gemaakte contract slechts in naam als deelbouw aangeduid,

Tabel 18. Zaaiklaar gehuurd land en verhuurd land in 1969

Grootte-klasse	Aantal bedrijven	Aantal verhuurders	Aantal huurders	Oppervl. gehuurd	Oppervl. verhuurd	Oppervlakte verhuurd voor de teelt van sproeiten	overige groenten	akkerb.-gewassen	gras	onbek. - niet gespecialiseerd
< 1 ha	14	-	8	41						
1 < 10 ha	84	2	31	134	2	1		1		
10 < 20 ha	68	8	6	22	19	6	3	4		6
20 < 30 ha	32	7	3	26	22	10	1	11		
30 < 40 ha	24	-	1	2	20	16	6	2	5	
40 - 50 ha	27	15	5	14	71	32	9	19	2	9
50 < 60 ha	7	2	-	-	7	2	2	3		
60 < 70 ha	11	7	-	-	32	22	2	8		
≥ 70 ha	5	3	-	-	37	21	3	13		
Totaal	272	44	54	239 [1]	210 [1]	110	26	61	7	15

1) Deze oppervlakten zijn niet gelijk door het gebruik binnen en buiten het blok.

terwijl de grond in feite voor een seizoen wordt verhuurd. Deze aanduiding dient dan ter vrijwaring van juridische gevolgen die zich bij een verhuur zouden kunnen doen gelden.

De verdeling van de gewassen op zaaiklaar verhuurd land blijkt uit tabel 18 (zie blz. 33).

Het blijkt dat het gehuurd land voor ca. 73% bij bedrijven beneden 10 ha terecht kwam. Het verhuurde land was voor 99% afkomstig van bedrijven boven 10 ha, waarbij het opmerkelijk is dat ook bedrijven van 10-30 ha land verhuren.

De teelt van spruiten heeft voor 90% plaats op zaaiklaar verhuurd land al dan niet in de vorm van een deelbouwcontract. Het zaaiklaar verhuurde land wordt voor de helft bestemd voor de spruitenteelt en voor meer dan 25% voor de teelt van akkerbouwprodukten, waaronder veel aardappelen.

In de periode 1964-1969 nam de oppervlakte zaaiklaar verhuurd land met ca. 50 ha toe.

In het voorgaande is de deelbouw benaderd via zaaiklaar verhuurd land. Het is evenwel mogelijk dat er toch nog deelbouwafspraken bestaan die niet zijn geregistreerd als zaaiklaar verhuurd land. Waarschijnlijk zijn de feitelijke deelbouwactiviteiten ruimer dan uit genoemde cijfers over zaaiklaar verhuurd land naar voren komt.

§ 4. Rundveehouderij

De verschillen in percentage grasland tussen de deelgebieden wijzen reeds op de verschillende betekenis van de rundveehouderij in de deelgebieden. In de twee "weidegebieden" is ruim 40% van de oppervlakte cultuurgrond grasland; in de akkerbouwgebieden is dit ca. 20%. Ruim 20% van de bedrijven behoort volgens de type-indeling van hoofdstuk II tot de veehouderijbedrijven. Het aantal zuivere rundveehouderijbedrijven is gering (9).

Op de bedrijven tot ca. 20% grasland heeft de rundveehouderij veelal een additioneel karakter. Bijprodukten van de sector akkerbouw, zoals stro, bietenkoppen, uitgesorteerde aardappelen, spruitenkoppen e.d. worden in de sector rundvee ten nutte gemaakt.

Op 36% van de bedrijven wordt geen rundvee gehouden en op 7% houdt men alleen jongvee of mestvee, zodat men op 57% van de bedrijven melkvee houdt. Op 5% van de bedrijven heeft men - veelal voor eigen gebruik - slechts 1 melkkoe, zodat op ruim 50% van de bedrijven van melkveehouderij kan worden gesproken (meer dan 1 melkkoe). In deze zin houdt op de akkerbouwbedrijven minder dan 40% van de bedrijven melkvee. In het Munnikenland c.a. en het Oudeland van Strijen houdt respectievelijk 60% en 70% van de bedrijven melkvee.

In de periode 1964-1969 nam het percentage bedrijven met melkkoeien af van 60% tot 57%. De afneming deed zich niet voor in het Oudeland van Strijen (zie bijlage 12). Het aantal bedrijven waarop geen rundvee of alleen jongvee werd gehouden was in 1969 ongeveer even groot als in 1964. Het niet voorkomen van melkkoeien treft men vooral aan op bedrijven

beneden 10 ha en boven 40 ha. Bijlage 12 biedt cijfers over de grootte van de melkveestapels. Hieruit blijkt dat 12% van de bedrijven minder dan 5 melkkoeien heeft; 8% heeft er 5 tot 10; 13% 10 < 15; 11% 15 <20; 7% heeft meer dan 20 en 5% meer dan 25 melkkoeien op het bedrijf. De grotere melkveestapels komen in dit gebied dus weinig voor. Ook in de weidegebieden komen relatief weinig grote melkveestapels voor; het meest nog in het Oudeland van Strijen waar ca. 25% van de bedrijven meer dan 20 melkkoeien heeft. Voor het gehele blok zijn er 14 bedrijven met meer dan 25 melkkoeien. Wel is er in de onderzoekperiode een verschuiving naar grotere veestapels geweest. Het aantal zeer kleine melkveestapels bleef gelijk, dat van 5 < 10 melkkoeien nam af. Het aantal veekoppels van 20 of meer koeien nam toe van 14 in 1964 tot 34 in 1969. Het gemiddelde aantal melkkoeien per bedrijf nam met ca. 2 toe (bijlagen 12 en 13). De melkveebezetting per 100 ha grasland nam in de periode 1964 en 1969 toe van 125 tot 139. Deze melkveebezetting is evenwel niet hoog te noemen. In het Oudeland van Strijen is de melkveebezetting van 167 wel hoog te noemen. Vooral op de bedrijven boven 30 ha is de melkveebezetting laag. Ook de jongveebezetting is niet hoog, 77 per 100 melkkoeien en in de periode 1964-1969 in verhouding tot de melkveebezetting zelfs gedaald, waartegenover een flinke stijging van de meststapel staat. Per saldo steeg het aantal grootveeëenheden per ha grasland van 2,0 tot 2,1 achterblijvend bij de landelijke stijging.

Gelet op de ruwvoeders die beschikbaar zijn uit de sector akkerbouw, is de rundveehouderij vrij extensief. De conclusie moet dan ook luiden dat de intensiteit van de rundveehouderij in het gebied in vele gevallen zou kunnen worden opgevoerd. Op de bedrijven beneden 10 ha is de veedichtheid hoog. Dit is op deze bedrijven nodig om een redelijke arbeidsproduktiviteit te verkrijgen.

Omdat een groot gedeelte van het Oudeland van Strijen en Westmaas c.a. alleen geschikt is voor grasland zal intensivering en rationalisering van de rundveehouderij vooral in deze gebieden moeten plaatshebben. Voor het Oudeland van Strijen zou dit boerderijbouw met zich meebrengen. Voor het gebied doet zich het bezwaar voor dat de grond in gebruik is bij vele boeren die in de hele Hoeksche Waard verspreid wonen. Daar er in het onderzoek alleen rekening is gehouden met in het blok wonende boeren en deze, voor zover wonend in het Oudeland van Strijen, een hoge melkveebezetting hebben, lijkt de intensiteit van de rundveehouderij in dit gebied groter dan met het werkelijke gebruik overeenkomt. Dit gebied is een van de belangrijkste pleister- en overwinteringsplaatsen voor brandganzen in West-Europa. Er gaan dan ook stemmen op het gebied als natuurgebied in bescherming te nemen. Uit het voorgaande volgt, dat mede in verband met de lage veebezetting, het gebied Westmaas c.a. in aanmerking komt voor verbetering en intensivering van de rundveehouderij (bijlage 13). Ook in het gebied 's-Gravendeel is de melkveebezetting laag. De rundveehouderijbedrijven in dat gebied vertonen evenwel een gunstiger beeld (bijlage 14). De melkveehouderij vertoont nog het minst gunstige beeld in het gebied Strijensas. Het betreft hier evenwel een beperkt aantal bedrijven (9), die op een na alle kleiner zijn dan 15 ha.

Een algemeen kenmerk van het graslandgebruik in deze gebieden is

dat slechts een deel van het grasland op rundveehouderijbedrijven in gebruik is. Alleen in het Oudeland van Strijen is dit meer dan 50%. Intensivering van het graslandgebruik is op de bedrijven van de meeste bedrijfstypen veelal minder urgent, omdat de sector rundveehouderij veelal slechts als een additionele bedrijfstak wordt gezien.

§ 5. Varkens - en kippenhouderij

De varkenshouderij is voor het ruilverkavelingsblok als geheel van weinig betekenis. Er zijn slechts 9 bedrijven met fokzeugen en eveneens 9 bedrijven met mestvarkens. Op enkele bedrijven houdt men zowel fokzeugen als mestvarkens. De A- en B-geregistreerden hadden in 1969 73 fokzeugen en 585 mestvarkens. In het gebied 's-Gravendeel zitten enkele grote varkenshouders, die het leeuwendeel van de varkenshouderij in het blok voor hun rekening nemen. De uitbreiding van het aantal varkens heeft voor een groot deel plaatsgehad op deze varkenshouderijbedrijven. In 1969 was in het blok slechts 1 zuiver varkenshouderijbedrijf geregistreerd.

De kippenhouderij is eveneens van weinig betekenis in het blok. Men treft deze bedrijfssector vooral aan de St. Anthoniepolder c.a. De pluimveehouderij beperkt zich tot de leghennen. In het blok zijn er 87 bedrijven die kippen houden, met een gemiddeld aantal van 160. In de St. Anthoniepolder c.a. is de kippenhouderij op een viertal bedrijven geconcentreerd. Op één bedrijf komt de helft van het aantal in dit deelgebied voor (4 500). Geen van de bedrijven is evenwel een zuiver kippenhouderijbedrijf.

§ 6. De tuinbouw en fruitteelt

Blijkens § 1 wordt 8% van de oppervlakte cultuurgrond beteeld met groenten, fruit en bloemgewassen. Hiervan komt 80% op tuinbouw- of fruitteeltbedrijven voor en dus 20% op de andere bedrijfstypen, waarvan 13% op akkerbouwbedrijven (bijlage 15). Het areaal pit- en steenvruchten is 3% van de oppervlakte cultuurgrond, het areaal groenten 1) 5%; daarnaast is er nog 9 ha bloembollen en bloemknollen en 9 ha tuinbouw onder glas. Tabel 20 vermeldt cijfers over de tuinbouw per grootteklasse.

Tabel 19. Oppervlakte fruit, groenten, bloembollen en -knollen 1969

Grootte-klasse	Opp. cult.-grond	Oppervlakte fruit- en tuinbouwteelt in ha				
		pit- en steenvr.	groenten in de open gr.	tuinb. onder glas	bloemb. en -knollen	totaal
< 5 ha	304	36	157	8	5	206
5 < 10 ha	276	46	43	1	-	90
10 < 20 ha	959	32	22	-	1	55
20 < 30 ha	804	9	10	-	-	19
≥ 30 ha	3 328	40	30	-	3	73
Totaal	5 672	163	262	9	9	443

1) Groenten in de open grond.

Uit deze tabel laat zich het volgende afleiden. Ruim 45% van het areaal tuinbouw en fruitteelt vindt men op de bedrijven beneden 5 ha; 16% op de bedrijven groter dan 30 ha. Van de oppervlakte fruit ligt 50% en van de oppervlakte groenten ruim 75% op bedrijven beneden 10 ha. De tuinbouw op de akkerbouwbedrijven bestaat vooral uit grove groenten, uien 1) en voor een klein deel uit groen te oogsten erwten 1). De oppervlakte fruitteelt bestaat voor ca. twee derde uit appelen en ca. een derde uit peren. Jonge aanplant (< 1 jaar) komt nauwelijks meer voor. De oppervlakte fruit nam in de periode 1964-1969 af van 183 ha tot 163 ha (11%). Vooral in het gebied Strijensas was de vermindering van 50 tot 33 ha sterk. Daarentegen nam de oppervlakte in het Oudeland van Strijen toe van 55 tot 69 ha. In Westmaas en 's-Gravendeel was de vermindering resp. van 55 tot 42 ha en van 24 tot 19 ha. De scherpe concurrentie die de fruitteelt de laatste jaren vanuit andere Europese landen is gaan ondervinden, heeft geleid tot het rooien van boomgaarden, waarbij meestal gebruik is gemaakt van de landelijke premieregeling.

Er zijn 35 bedrijven met minstens 20 are glas, 16 bedrijven met minstens 30 are glas en 4 met minstens 50 are glas. De bedrijven met glas komen het meest voor in Strijen en Maasdam.

Tabel 20. Bedrijven met ≥ 90% van de produktieomvang (in sbe) voor tuinbouw en het gebruik van zaaiklaar gehuurd land

	Bedrijven met een oppervlakte zaaiklaar gehuurd land als percentage van de totale bedrijfsoppervlakte van					
	0 %	< 50%	50-< 75%	75- < 90%	90-< 100%	≥ 100%
Aantal bedrijven	29	3	12	5	3	4
waarvan met een vaste opp.v.< 1 ha	-	-	-	3	3	1

Van de bedrijven met meer dan 90% sbe voor tuinbouw hebben 29 (52%) geen zaaiklaar gehuurd land. Daarentegen maken 27 bedrijven hier wel gebruik van, waarvan 13 met een vaste bedrijfsoppervlakte van < 1 ha.

Het verschijnsel deelbouw is wellicht ruimer dan dat van zaaiklaar gehuurd land. Met voorgaande cijfers en die uit § 2 is het verschijnsel dat bedrijven van jaar tot jaar, voor wat de verkrijging van grond betreft, van andere bedrijven afhankelijk zijn, goeddeels bepaald.

Bijlage 16 biedt een verdeling van de oppervlakten fruitteelt per bedrijf. Hieruit blijkt dat de fruitteelt in veel gevallen in kleine eenheden wordt uitgeoefend.

Daar op vele bedrijven de fruitteelt slechts een onderdeel is, behoeft er in arbeidsorganisatorische zin geen sprake te zijn van een te kleine opzet.

1) Uien en groen te oogsten erwten zijn in navolging van de landbouwtellingen onder tuinbouw gerekend.

De glastuinbouw is in dit gebied niet sterk tot ontwikkeling gekomen en niet geconcentreerd. De opengrondstuinbouw ruimt een belangrijke plaats in voor spruiten en ook voor knolselderij.

Daar overgang op groenteteelt mogelijk is tast het verdwijnen van de fruitteelt op kleine bedrijven in dit gebied de levensvatbaarheid van deze bedrijven niet aan.

De afzet van fruit heeft voornamelijk plaats op de veilingen Oud-Beijerland en Z.H.E. 1) en Barendrecht 2).

De afzet van groenten is vooral op de veiling van Barendrecht gericht. 2) Het laat zich aanzien dat deze veiling - de grootste van de drie genoemde - een nog centralere plaats in het tuinbouwgebied van IJsselmonde en de Hoeksche Waard zal gaan innemen dan tot nog toe het geval is.

§ 7. De mechanisatie

De mechanisatie in de landbouw brengt aanzienlijke investeringen in dode inventaris met zich mee. Gelet op de technische mogelijkheden, zijn de bedrijven lang niet volledig gemechaniseerd. Op basis van bedrijfseconomische overwegingen heeft de aanschaf van eigen machines grenzen, die soms wel worden overschreden, omdat men gemakkelijker wil werken. Blijkens LEI-overzichten kan op akkerbouwbedrijven boven 30 ha in het zuidwesten voor het boekjaar 1967/1968 de gemiddelde investering in dode inventaris op basis van nieuwwaarde op ca. f. 1 700,- per ha worden gesteld. Voor de Hoeksche Waard ligt dit gemiddelde waarschijnlijk iets hoger. Een investering van f. 100 000,- in dode inventaris op basis van nieuwwaarde op een bedrijf van 50 ha, is in het ruilverkavelingsblok niet uitzonderlijk.

Bijlage 17 vermeldt cijfers over een aantal duurdere werktuigen in het gebied aanwezig, gesplitst naar eigenaar(s): één landbouwer, meerdere landbouwers, loonwerker voor het jaar 1965.

Het blijkt dat verreweg het merendeel van de werktuigen in eigendom is van één landbouwer. Werktuigen, relatief veel in gezamenlijk eigendom, zijn de maaidorser, oogstwerktuigen voor hakvruchten en de precisie-zaaimachine. Het is opvallend dat van de grotere werktuigen slechts een klein deel in eigendom van een loonwerker is.

Beziet men de aantallen werktuigen uit bijlage 17 tegen de achtergrond van het aantal bedrijven en de oppervlakte cultuurgrond in het gebied, dan blijkt dat men in het algemeen geen rationeel gebruik van de werktuigen kan maken.

Het is in dit verband opvallend dat er in 1970 minder maaidorsers zijn. Een aanwijzing dus voor een rationeler gebruik al moet men hierbij wel bedenken dat de capaciteit van de machines is toegenomen. Voor

1) Zuidhollandse Eilanden te Rotterdam-Zuid.
2) Af te leiden uit de jaarverslagen der genoemde veilingen en uit verslag over het jaar 1970 van de provinciale veilingorganisatie.

1970 zijn in bijlage 17 eveneens cijfers over de werktuigen vermeld, evenwel minder uitvoerig dan voor het jaar 1965. Uit een vergelijking van beide jaren blijkt ook dat het aantal voorraad rooiers en verzamelrooiers voor de aardappeloogst is afgenomen, hetgeen ook nu weer kan wijzen op een rationeler gebruik van deze werktuigen.

Uit het feit dat zo weinig grotere werktuigen in eigendom van een loonwerker zijn, is aan te nemen dat het loonwerk een ondergeschikte rol speelt.

Het is aannemelijk dat de grotere machines vooral op de grotere bedrijven voorkomen.

§ 8. Ontwikkeling van de agrarische beroepsbevolking en van de arbeidsbezetting

Naar schatting verminderde in de periode 1960-1969 de mannelijke agrarische beroepsbevolking met ca. 40%. In de periode 1964-1969 was deze vermindering 21% (d.i. 4,5% per jaar).

In de periode 1960-1969 viel het accent nog op de vermindering van het aantal landarbeiders, terwijl ook het aantal bedrijfshoofden en meewerkende zoons belangrijk afnam, respectievelijk met 25% en 45%.

In 1969 is het aantal landarbeiders nog ruim 40% van de mannelijke agrarische beroepsbevolking. In de volgende tabel staat voor de periode 1964-1969 het percentage bedrijven met vreemde arbeidskrachten per grootteklasse vermeld.

Tabel 21. Percentage bedrijven met vreemde arbeidskrachten 1964-1969

Grootteklasse	1964	1969
< 10 ha	21	26
10 < 20 ha	26	16
20 < 30 ha	57	31
≥ 30 ha	92	85
Totaal	45	40

In 1969 komt op 110 van de 275 bedrijven, d.i. 40%, minstens één vreemde arbeidskracht voor. Op 18% van de bedrijven werkt men met minstens 2 vreemde arbeidskrachten. Het feit dat nog zoveel kleinere bedrijven een vreemde arbeidskracht hebben, kan mede worden verklaard doordat ruim 40% van de bedrijven van het type tuinbouwbedrijven een vreemde arbeidskracht heeft. Op de bedrijven van 10 < 20 ha is de categorie vreemde arbeidskrachten in verhouding het minst sterk vertegenwoordigd. Op de bedrijven boven 30 ha heeft 85% van de bedrijven minstens één vreemde arbeidskracht. Bedrijven beneden 30 ha hebben steeds meer het karakter van een gezinsbedrijf gekregen.

In de weidegebieden wordt relatief het minst met vreemde arbeidskrachten gewerkt. Op het type weidebedrijven heeft slechts één op de 10 bedrijven vast vreemd personeel.

In 1969 was op 105 van de 275 bedrijven het bedrijfshoofd alleen op het bedrijf. Op 50 bedrijven werkt er een zoon mee al of niet te zamen met een vreemde arbeidskracht. Op 28 bedrijven werken er uitsluitend 2 of 3 bedrijfshoofden. Dit zijn veelal bedrijven, waarbij de vader met een of meer zoons in een maatschap is verbonden. In totaal zijn er 46 van de 275 bedrijven met een meerhoofdige bedrijfsleiding. Er zijn slechts 8 bedrijven met 3 of meer vreemde arbeidskrachten.

Bijlage 18 geeft de verdeling van de bedrijven naar aantal mannelijke arbeidskrachten.

Op 25% van de bedrijven bestaat de arbeidsbezetting uit minstens 3 vaste arbeidskrachten. Op slechts 9% van de bedrijven heeft men 4 of meer arbeidskrachten. Op de bedrijven boven 30 ha heeft ruim 20% 4 of meer arbeidskrachten. Ook op de grotere bedrijven werkt men dus veelal met enkele mensen op het bedrijf.

§ 9. Het toekomstige verloop van de arbeidsproduktiviteit en van de agrarische beroepsbevolking

De vermindering van het aantal vaste mannelijke beroepspersonen gaf een uitbreiding aan de per man te bewerken oppervlakte cultuurgrond te zien. In de periode 1964-1969 breidde de oppervlakte per man zich uit van 8,6 tot 10,6 ha.

Tussen de oppervlakteklassen is er aanzienlijk verschil, in deze zin dat op de grotere bedrijven de oppervlakte per man het grootst is. Op de bedrijven boven 30 ha is de oppervlakte per man ruim 16 ha, op de bedrijven van 10-20 ha ruim 10 ha. Behalve verschillen die het gevolg zijn van een voordeliger aanwenden van arbeid, ergo een betere arbeidsorganisatie op de grotere bedrijven, spelen ook de verschillen in arbeidsintensiteit een rol. Illustratief zijn in dit opzicht de verschillen tussen de bedrijfstypen (bijlage 19).

Op de akkerbouwbedrijven is de gemiddelde oppervlakte per man het grootst en op de tuinbouwbedrijven het kleinst. Op de weidebedrijven en op de akkerbouwbedrijven is de gemiddelde oppervlakte per man achtereenvolgens 9,5 ha en 15,8 ha. Dit verschil is verklaarbaar door de kleinere gemiddelde oppervlakte van het weidebedrijf en de grotere intensiteit van de rundveehouderij. De voordelen die het grotere bedrijf in arbeidsorganisatorisch opzicht oplevert, moge blijken uit de gemiddelde oppervlakte per man op de akkerbouwbedrijven; op de bedrijven van 30-50 ha en van 50 ha en groter, respectievelijk 16 ha en 17,9 ha.

Uit de normering die zich globaal uit de gemiddelde oppervlakte per man laat aflezen blijkt, dat akkerbouwbedrijven beneden 25 ha eenmansbedrijven behoren te zijn. Voor een tweemansakkerbouwbedrijf is minstens 40 ha vereist.

De verschillen in intensiteit betekenen dat de oppervlakte per man een zeer grove benadering van de arbeidsproduktiviteit per man is. Om de ontwikkeling in arbeidsproduktiviteit te maken is het nodig deze onder

één noemer te brengen. Hiertoe wordt het begrip standaardbedrijfseenheden gehanteerd 1). Per grootteklasse wordt dit weergegeven in de volgende tabel.

Tabel 22. Aantal sbe per man per grootteklasse 1964 en 1969

	Aantal sbe per mannelijke arbeidskracht	
	1964	1969
< 2 ha	34	54
2 < 5 ha	41	60
5 < 10 ha	46	61
10 < 20 ha	58	65
20 < 30 ha	50	71
≥ 30 ha	63	84
Totaal	55	71

De arbeidsproduktiviteit per man blijkt flink te zijn gestegen van 55 naar ruim 70 sbe. Dit blijkt over alle grootteklassen het geval, behalve op de bedrijven van 10-20 ha. Het lijkt erop dat met name deze bedrijven in structureel opzicht in een minimum verkeren.

Tabel 23 vermeldt cijfers over de ontwikkeling van de produktiviteit per produktierichting.

Tabel 23. Produktiviteit per produktierichting

	Aantal sbe		Aantal sbe per ha	
	1964	1969	1964	1969
Akkerbouw	18372	18400	4,9	4,9
Rundveehouderij	7887	8152	5,2	5,5
Tuinbouw	10062	10531	21,5	23,7
Veredeling	597	766	.	.
Totaal	36918	37850	6,4	6,7

De intensiteit van het grondgebruik neemt in de sector akkerbouw niet toe; wel in de sectoren rundveehouderij en tuinbouw. Hieruit is te concluderen dat de toeneming van de arbeidsproduktiviteit zoals in tabel 22 tot uiting komt, vooral van de zijde van de vermindering van het aantal arbeidskrachten komt. De arbeidsproduktiviteit per man nam op alle bedrijfstypen toe, het minst evenwel in de rundveehouderij. Het aantal sbe

1) Standaardbedrijfseenheden zijn verhoudingsgetallen voor de toegevoegde waarde van de verschillende produktierichtingen. Als zodanig worden sbe gebruikt om de verhoudingen in de arbeidsproduktiviteit weer te geven.

per man op dit bedrijfstype bedraagt in 1960 nog altijd minder dan 60 (zie bijlage 19). De totale produktieomvang is gestegen met 2,5% in 5 jaar; wat neerkomt op 0,5% 1) per jaar. De arbeidsproduktiviteit zoals die naar voren kwam in tabel 22 is gestegen met 29% in 5 jaar, dit is 5% 1) per jaar.

Hoe zal de ontwikkeling van de arbeidsproduktiviteit in de toekomst zijn. De stijging van de intensiteit van het gebruik van de cultuurgrond in de toekomst, zal niet groot zijn. Uitbreiding van de fruitteelt is niet te verwachten, eerder een vermindering. Wel is een uitbreiding van de opengrondstuinbouw en een intensivering van melkveehouderij mogelijk.

Aannemende dat in de komende 15 jaren de intensiteitsstijging 0,7% per jaar bedraagt (deze bedroeg in de periode 1964-1969 1% per jaar), dan kan het aantal sbe per ha cultuurgrond van 6,7 sbe in 1969 tot 7,4 sbe per ha in 1984 gegroeid zijn (0,7% per jaar, zie bijlage 20). Indien de oppervlakte cultuurgrond van de A+B-bedrijven dan ca. 5 220 ha bedraagt, kan, op deze wijze berekend, de produktieomvang ± 38 000 sbe bedragen, hetgeen dus in feite betekent dat de totale produktieomvang ongeveer gelijk zal blijven.

Aannemende dat de bruto-arbeidsproduktiviteit per man in de toekomst in ongeveer gelijke mate toe zal nemen, dan kan tot 1984 een stijging met 5% per jaar worden verwacht. Het totaalaantal sbe per man zal dan in 1984 ± 145 bedragen. Bij een produktieomvang van 38 000 sbe betekent dit dat er voor ± 260 vaste mannelijke arbeidskrachten plaats zal zijn.

Volgens de prognose van het aantal bedrijven is het aantal bedrijfshoofden in 1984 op 173 te stellen. Rekent men verder met 35 meewerkende zoons, dan is er slechts ruimte voor ± 50 werknemers. Dit zou betekenen dat er nog ca. 90 vaste vreemde arbeidskrachten zouden kunnen afvloeien. Zo ver zal het in de praktijk waarschijnlijk niet komen. Een aantal landbouwers van de grotere bedrijven zal, of doordat zij maatschappelijke functies bekleden of doordat men het wat gemakkelijker wil hebben, een landarbeider vasthouden, ook al zou de arbeidsbezetting volgens arbeidsproduktiviteitsnormen kunnen worden verlaagd.

Daarnaast zijn op de 3 S-bedrijven in 1969 26 werknemers in dienst. Op grond van het voorgaande kan worden aangenomen dat het aantal landarbeiders in 1984 op ± 70 kan worden geschat. Dit betekent dat in de komende jaren het aantal landarbeiders met ca. 5% per jaar zal afnemen. Landelijk bezien verliep deze vermindering van landarbeiders in de jaren vijftig en zestig sneller (± 8% per jaar).

§ 10. Bedrijfsresultaten

Er bleken in de LEI-boekhoudingen van de laatste jaren slechts enkele bedrijven uit het ruilverkavelingsgebied voor te komen. In de volgende tabel zijn voor verschillende jaren cijfers vermeld over de rentabiliteit,

1) Bij toepassing van de formule $S_n = \frac{1}{(1-d)^n}$.

Tabel 24. Opbrengsten, kosten en netto-overschot per ha op akkerbouwbedrijven

	1965 / 1966		1966 / 1967		1967 / 1968		1968 / 1969		1969/1970		1970 / 1971	
	ZW[1]	B[1]	ZW	B	ZW	B	ZW	B	ZW	B	ZW	B
Bedrijven < 40 ha:												
opbrengsten	2 711	3 396	2 619	2 760	2 856	3 219	3 417	3 085	3 424	3 754	3 379	3 851
kosten	2 107	2 321	2 235	2 379	2 607	2 936	3 197	2 962	3 080	3 276	3 573	4 000
netto-overschot	604	1 075	384	381	249	283	220	123	424	478	- 194	- 149
Bedrijven ≥ 40 ha												
opbrengsten	2 700	3 311	2 379	2 606	2 590	2 754	2 608	3 204	3 474	3 982	2 900	3 169
kosten	1 969	2 302	2 026	2 295	2 233	2 527	2 089	2 587	2 490	2 772	2 759	3 066
netto-overschot	731	1 009	353	311	356	227	519	617	984	1 210	141	103

1) Het zuidwestelijk kleigebied.

2) Het consulentschap Barendrecht.

omgerekend per ha. Deze cijfers zijn berekend vanuit de LEI-overzichten van akkerbouwbedrijven. Er is daarbij tevens aandacht besteed aan de opbrengsten en de kosten als componenten van de rentabiliteit. Er is onderscheid gemaakt tussen het zuidwestelijk zeekleigebied als geheel en het consulentschap Barendrecht, dat de Zuidhollandse eilanden omvat.

De laatste jaren was er een tendentie tot daling van het netto-overschot; op de bedrijven boven de 40 ha in mindere mate dan op de bedrijven beneden de 40 ha. Zowel de kosten als de opbrengsten bewogen zich in opgaande lijn. De geldopbrengsten per ha stegen door een hogere prijs van de produkten. Het oogstjaar 1969 was bijzonder goed door de hoge aardappelprijzen. Dit resulteerde in een hoog netto-overschot.

Het netto-overschot per ha van bedrijven boven de 40 ha is aanzienlijk hoger dan dat van bedrijven beneden de 40 ha, terwijl de opbrengsten per ha op de grotere bedrijven juist dikwijls lager zijn. Het voordeel wordt uitsluitend geleverd door de lagere kosten. Dit pleit dus voor het grotere bedrijf. De bedrijven van het consulentschap Barendrecht komen gemiddeld veelal aan een beter netto-overschot dan de bedrijven in het zuidwestelijk kleigebied in het algemeen. De geldopbrengsten per ha zijn er hoger, de kosten eveneens. Dit laatste hangt samen met een intensiever bouwplan (o.a. meer hakvruchten) op de Zuidhollandse eilanden. Het zijn juist deze produkten die vaak een hoog netto-overschot opleveren. Bij een slechte marktprijs (b.v. voor aardappelen) is evenwel het omgekeerde het geval. Dit was b.v. in het jaar 1966/1967 het geval. De laatste jaren (na 1969) zijn de aardappelprijzen betrekkelijk laag geweest. Het is dan ook niet toevallig dat thans het netto-overschot per ha aanzienlijk minder bedraagt dan over het jaar 1969.

In bijlage 21 zijn enkele kengetallen over kosten en opbrengsten en het gebruik van arbeid vermeld voor de jaren 1966, 1969 en 1970.

Zowel in 1966 als in 1969 is in het consulentschap Barendrecht het aantal be 1) per man kleiner dan in het zuidwestelijk kleigebied in het algemeen. Mogelijk is er nog ruimte op de Zuidhollandse eilanden het arbeidsgebruik te rationaliseren. Toch zijn in het zuidwesten de arbeidskosten per 100 ha niet of nauwelijks lager dan op de Zuidhollandse eilanden. Hierbij speelt wellicht het inschakelen van duurdere tijdelijke arbeidskrachten in Zeeland een rol. Omdat in het zuidwesten de bewerkingskosten lager zijn, moet men wel concluderen dat men hier tot een rationeler gebruik van arbeid en machines is gekomen dan op de Zuidhollandse eilanden. Voor het ruilverkavelingsgebied werd reeds zekere overmechanisatie vastgesteld. Door een effectiever gebruik van arbeid en machines kan men wellicht in het ruilverkavelingsgebied de bedrijfsuitkomsten verbeteren.

1) Bewerkingseenheden (be) zijn verhoudingsgetallen voor de omvang van de bewerking in de verschillende produktierichtingen.

SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING

Het ruilverkavelingsgebied Hoeksche Waard-Oost omvat ca. 6 900 ha in het oostelijke deel van het desbetreffende landbouwgebied.

Er zijn vier deelgebieden onderscheiden:
1. Munnikenland van Westmaas en St. Anthoniepolder;
2. het Oudeland van Strijen;
3. 's-Gravendeel;
4. Strijensas.

De eerste twee zijn belangrijke grasgebieden, de laatste twee typische akkerbouwgebieden. Het blok als geheel is een ruim polderland dat in het zuiden vrij leeg is. De landbouw maakt er een welvarende indruk.

De gemeenten 's-Gravendeel en Strijen vallen geheel en Maasdam en Westmaas gedeeltelijk binnen de blokgrenzen. Bovendien valt een klein gedeelte van het grondgebied van Puttershoek erbinnen.

Het gebied vertoont in de naoorlogse jaren een afnemende vertrekoverschot dat in 1967 is omgeslagen in een vestigingsoverschot. Desondanks nam de bevolking in 20 jaar met ca. 20% toe; de laatste jaren in versneld tempo. In Maasdam groeide de bevolking het sterkst.

Sinds 1960 nam de mannelijke beroepsbevolking met ca. 15% toe. De niet-agrarische beroepsbevolking nam met 35% toe en de agrarische beroepsbevolking met 40% af. Naar schatting is de mannelijke agrarische beroepsbevolking in 1969 ca. 15% van de totale mannelijke beroepsbevolking.

In de periode 1960-1969 nam de mannelijke agrarische beroepsbevolking met ca. 40% af. De categorie bedrijfshoofden verminderde met ca. 25%, de categorie zoons met 45% en de categorie agrarische werknemers met 50%. De categorie agrarische werknemers is thans ca. 40% van de totale mannelijke agrarische beroepsbevolking.

In de laatste 10 jaar nam de agrarische werkgelegenheid af en de niet-agrarische toe. Het resultaat was een vermeerdering van de totale werkgelegenheid, die evenwel ver achterbleef bij de toeneming van de beroepsbevolking als gevolg van de natuurlijke aanwas en het vestigingsoverschot. Uit deze gang van zaken laat zich de toeneming van het forensisme verklaren. In 1969 bestond ca. 40% van de mannelijke beroepsbevolking uit forensen naar buiten het gebied.

In de jaren zestig is de vlasindustrie uit 's-Gravendeel en Maasdam goeddeels verdwenen, wat dus in mindering op de niet-agrarische werkgelegenheid kwam. De toeneming van de niet-agrarische werkgelegenheid is te verklaren uit een enkel groot bedrijf in 's-Gravendeel en enkele kleinere industrievestigingen, deels in de gebouwen van de voormalige vlasindustrie. Het forensisme is in de afgelopen jaren nog toegenomen. De woonfunctie van de kernen nam hierdoor toe. Maasdam is hiervan een typisch voorbeeld.

Het forensisme vanuit 's-Gravendeel richt zich meer op Dordrecht c.a. en vanuit Strijen op Rotterdam c.a.

De dorpscentra groeien en de bewoning in de buurtschappen neemt af. De dijkwoningen zijn tegenwoordig vooral aantrekkelijk voor mensen die een eigen woonklimaat willen scheppen. Bestuurscolleges binnen de Hoeksche Waard leggen vooral de nadruk op een bestemming tot woongebied. De vestiging van basisindustrieën wordt van die zijde ongewenst geacht.

Ongeveer twee derde van de bedrijven behoort tot de A- of B-groep, bijna een kwart tot de C-groep en 10% tot de D-groep. In de beide peiljaren van het onderzoek - 1964 en 1969 - werd 90% van de cultuurgrond door A- of B-bedrijven geëxploiteerd. Van de A+B-bedrijven is een kwart kleiner dan 5 ha en een kwart groter dan 30 ha. Bijna 60% van de cultuurgrond van de A+B-bedrijven wordt op bedrijven groter dan 30 ha geëxploiteerd.

Met behulp van standaardbedrijfseenheden is de volgende type-indeling van de bedrijven gemaakt. Akkerbouwbedrijven (1), veehouderijbedrijven (2), tuinbouwbedrijven (3), bedrijven van gemengd type (4), veredelingsbedrijven (5), bedrijven met uiteenlopende produktierichtingen (6).

Type 1 is het meest voorkomende in het gebied, daarna type 3, gevolgd door type 2. De grotere bedrijven behoren doorgaans tot type 1. Bedrijven van dit type zijn in twee derde van het aantal groter dan 30 ha. Bedrijven van het type 3 zijn voor 75% kleiner dan 5 ha. Bedrijven van het type 2 zijn voor ca. 50% 10-20 ha.

De bodem van het gebied bestaat in hoofdzaak uit twee gedeelten. Voor een deel, nl. de weidegebieden, bestaat deze uit zware of venige klei, voor het overgrote deel evenwel uit goede kalkrijke zeeklei. Dit laatste bodemtype laat een grote gewassenkeuze toe, onder meer tot uitdrukking komend in de gevarieerdheid in bedrijfstypen. De bedrijven van het type 3 komen vooral in de noordelijke helft van het gebied voor.

In de periode 1964-1969 kwamen er 23 A+B-bedrijven in een andere beroepsgroep terecht en werden 18 A+B-bedrijven opgeheven. Daarentegen werden 17 C-bedrijven A- of B-bedrijf. Per saldo verminderde het aantal A+B-bedrijven in 5 jaar met 19 bedrijven. Op een aantal van ca. 300 bedrijven in 1964 zijn genoemde mutaties van beperkte omvang.

In genoemde periode kwam als gevolg van het opheffen van bedrijven en als gevolg van bedrijfsverkleining ca. 650 ha cultuurgrond vrij, waarvan ruim 550 ha uit de A- en B-groep. In totaal kwam door het opheffen van bedrijven ca. 180 ha vrij, waarvan ca. 140 uit de A+B-groep. De grondmutaties hebben slechts in geringe mate bedrijfsvergroting mogelijk gemaakt.

Er is een berekening gemaakt over de ontwikkeling van het aantal en de grootte van de bedrijven in de periode 1969-1984. Volgens deze berekening kan het aantal landbouw- en tuinbouwbedrijven respectievelijk met 3,2% en 2,4% per jaar afnemen. In de periode 1964-1969 waren deze afnemingspercentages 1% en 2,3% per jaar. In de komende periode is dus een versnelde afneming van het aantal landbouwbedrijven te verwachten. De vrij geringe afneming van het aantal landbouwbedrijven in de periode 1964-1969 is mede een gevolg van het feit dat voormalige vlassers in die periode op landbouw overgingen.

Voor de periode 1969-1984 is rekening gehouden met de relatief vrij grote animo tot opvolgen in het gebied, wat vooral op de grotere akkerbouwbedrijven het geval is en met een toeneming van de beroepsverandering. Er zijn in het gebied ca. 7 opvolgers voor 10 vrijkomende bedrijven van bedrijfshoofden van boven 50 jaar. Volgens de berekening kan het aantal bedrijven van 275 tot 173 verminderen. Er zou daarbij ca. 1 500 ha cultuurgrond vrij kunnen komen voor bedrijfsvergroting. Voorts zal waarschijnlijk nog 500 ha onttrokken worden aan het agrarisch gebruik, nl. 100 ha voor de leidingenstraat en ± 400 ha voor de uitbreiding van de kernen, de verbreding van de Dordtsche Kil enz.

De gemiddelde vergroting van de landbouwbedrijven zou ca. 10 ha kunnen zijn. Indien de vrijkomende grond zich verdeelt volgens een waarschijnlijkheidsberekening, dan is een verschuiving naar grotere bedrijven te verwachten, waarbij vooral het aantal landbouwbedrijven van 20-40 ha relatief zal toenemen. Landbouwbedrijven beneden 10 ha zullen er dan praktisch niet meer voorkomen.

De verhouding bouwland-grasland-tuinland (incl. fruitteelt) vertoont in de onderzoekperiode een vrij stabiel beeld. Circa twee derde van de bodem is bouwland, ca. een kwart grasland en 8% tuinland. Er is verschil in percentage bouwland in de grootteklassen. Op de bedrijven 10 < 20 ha is ruim 40% en op de bedrijven boven 30 ha ruim 80% bouwland. De bedrijven van 10-20 ha hebben gemiddeld het hoogste percentage grasland, 50%.

In de weidegebieden (1 en 2) is ruim 40% grasland. 's-Gravendeel (3) heeft 69% bouwland en Strijensas (4) 77%. In het noorden van het gebied is de tuinbouw sterker vertegenwoordigd dan in het zuiden.

Het bouwland is vrij eenvoudig. Bijna de helft van het bouwland is beteelt met granen en 45% met hakvruchten. De oppervlakten aardappelen en suikerbieten zijn bijna even groot. De groep overige gewassen - 5% van het areaal bouwland - bestaat uit handelsgewassen.

Op de kleine en middelgrote bedrijven blijkt men relatief weinig meer hakvruchten te telen dan op de grotere bedrijven. Het bouwplan is over de gehele linie vrij intensief van karakter. De mogelijkheden van de gunstige bodemgesteldheid zijn goed benut. De positie van de hakvruchten blijkt nog even sterk als 20 jaar geleden. De verbouw van aardappelen bestaat praktisch geheel uit consumptieaardappelen.

De vermindering van de teelt van peulvruchten en handelsgewassen vindt zijn oorzaak in de teleurstellende geldopbrengsten van deze gewassen.

Een deel van de grond wordt zaaiklaar verhuurd of in deelteelt uitgegeven (4%). De "verhuur" van deze grond heeft voor ca. 50% betrekking op de teelt van spruiten.

Circa een kwart van de bodem bestaat uit grasland. Per gebied is de betekenis van het grasland verschillend: 40% in het Munnikenland c.a. en het Oudeland van Strijen (1 en 2) en 20% in de andere gebieden (3 en 4). Ruim 20% van de bedrijven behoort tot het type veehouderijbedrijven. Er zijn slechts 9 zuivere veehouderijbedrijven.

Op 50% van de bedrijven houdt men meer dan 1 melkkoe. Op 12% van de bedrijven heeft men minder dan 5 melkkoeien, 8% heeft 5-10 melkkoeien, 13% 10 < 15 melkkoeien, 11% 15 < 20 melkkoeien; 7% meer dan 20 en 5% meer dan 25 melkkoeien. De grotere melkveestapels komen in dit gebied dus weinig voor. Wel is er een verschuiving naar een grotere melkveestapel waarneembaar.

Tussen de gebieden blijkt er verschil in intensiteit van het graslandgebruik. In het Oudeland van Strijen houdt men 167 melkkoeien per 100 ha grasland tegen een gemiddelde in het gehele gebied van 139. De jongveebezetting blijkt in het algemeen niet hoog, 77 per 100 melkkoeien. Per saldo is voor het gebied het aantal grootveeëenheden per ha graslandgestegen van 2,0 in 1964 tot 2,1 in 1969. Deze cijfers liggen, in aanmerking genomen dat het gebied een akkerbouwgebied is, niet hoog. Op de bedrijven beneden 10 ha is de veedichtheid wel hoog. De conclusie luidt dat de intensiteit van de rundveehouderij zou kunnen worden opgevoerd. De melkveebezetting van bedrijven in het Oudeland van Strijen is wel hoog te noemen. Deze polder fungeert voor een deel als jongveeweide van elders in de Hoeksche Waard wonende boeren. In dit gebied is meer dan de helft van het grasland in gebruik bij rundveehouderijbedrijven. In de andere gebieden is dit minder dan de helft. Op veel bedrijven heeft de rundveehouderij een additioneel karakter.

De betekenis van de varkenshouderij in dit gebied is niet groot. In het deelgebied 's-Gravendeel komen enkele middelgrote varkenshouderijen voor die het leeuwedeel van de varkenshouderij in het gebied voor hun rekening nemen.

In totaal is 8% van de oppervlakte beteeld met groente, fruit en bloemgewassen. Hiervan komt 80% op tuinbouw- of op fruitteeltbedrijven voor en dus 20% op andere bedrijfstypen, waarvan 13% op akkerbouwbedrijven.

Het areaal pit- en steenvruchten is 3% van de oppervlakte cultuurgrond en het areaal groenten 5%. De oppervlakte fruitteelt bestaat voor circa twee derde uit appelen en een derde uit peren. Ruim 45% van het areaal tuinbouw en fruitteelt vindt men op de bedrijven beneden 5 ha; 16% op de bedrijven groter dan 30 ha. Sinds 1964 nam de oppervlakte fruit af; in 's-Gravendeel met 30% en in Strijen met 17%. Genoemde gemeenten hadden in 1969 achtereenvolgens nog 115 ha en 30 ha fruit.

Er zijn 35 bedrijven met minstens 20 are glas en 16 bedrijven met minstens 30 are glas.

In de periode 1960-1969 verminderde het aantal mannelijke agrarische beroepspersonen met ca. 40%, waarbij het accent vooral op de agrarische werknemers viel. Thans werkt nog 40% van de bedrijven met vreemde

arbeidskrachten.

Op de bedrijven boven 30 ha heeft 85% van de bedrijven een vreemde arbeidskracht. Bedrijven beneden 30 ha hebben steeds meer het karakter van een gezinsbedrijf gekregen. Op 25% van de bedrijven bestaat de arbeidsbezetting uit minstens 3 vaste vreemde arbeidskrachten.

In het gebied is men over het algemeen overgemechaniseerd. Daar ook de grotere werktuigen in handen van de landbouwers zijn, is het duidelijk dat loonwerk een ondergeschikte rol speelt.

In de periode 1964-1969 breidde de oppervlakte cultuurgrond per man zich uit van 8,6 tot 10,6 ha. Op de bedrijven boven 30 ha is de gemiddelde oppervlakte per man 16 ha. Uitgedrukt in sbe steeg in de periode 1964-1969 de bruto-arbeidsproduktiviteit per man met 5% per jaar. Veronderstelt men een dergelijke stijging van de arbeidsproduktiviteit (5%) ook in de komende 15 jaar - periode 1969-1984 - dan kan men de behoefte aan arbeidskrachten voor 1984 schatten. De gebruikte rekentechniek leidt tot 260 mannelijke arbeidskrachten in 1984. Rekening houdend met afvloeiingstendenties in de categorie gezinsarbeidskrachten, zou de agrarische beroepsbevolking op A+B-bedrijven er als volgt kunnen uitzien:

bedrijfshoofden	± 175
zoons	35
agrarische werknemers	50
Totaal	± 260

Vooralsnog lijkt een vermindering van het aantal landarbeiders tot 50 wel een minimum. Overigens is een minder snelle vermindering van het aantal landarbeiders niet ondenkbaar. Dit zou dan gecompenseerd moeten worden door een snellere afvloeiing van bedrijfshoofden wil de ontwikkeling van het aantal sbe per man niet in het gedrang komen.

Een vraag is hoe het gebied als woongebied en als landbouwgebied zich in de toekomst zal ontwikkelen.

Aangenomen kan worden dat een gebied dat in vergelijking met het provinciale beeld vrij leeg is gebleven, belangstelling als woongebied zal ondervinden. Volgens deskundigen is een percentage forensen boven 35% minder gewenst. Daar thans reeds ca. 45% van de beroepsbevolking uit forensen bestaat is een groei van de werkgelegenheid geboden.

Daar basisindustrieën in het gebied niet worden verlangd, zal men het in de richting van kleinere of middelgrote industrieën moeten zoeken. De recente ontwikkelingen in dit gebied gaan ook die richting uit. Enkele vestigingen in Strijen zullen waarschijnlijk de werkgelegenheid in die gemeente binnen enkele jaren met ca. 300 arbeidsplaatsen uitbreiden.

Voor wat betreft de landbouw is er een verdere vermindering van het areaal fruit te verwachten. De grotere akkerbouwbedrijven in dit gebied hebben een relatief hoge rentabiliteit en zeker een goede concurrentiepositie. Een vraag is, zou zoals b.v. in de veenkoloniën wel voorkomt, het areaal hakvruchten niet kunnen worden uitgebreid. Dit ontmoet verschillende bezwaren. Er zijn geen resistente rassen voor consumptieaardappelen, zodat men in dit consumptieaardappelengebied aan de teeltregel eens per drie jaar en straks eens per vier jaar gebonden is. Een

tweede manier om deze regel te doorbreken, nl. door ontsmetting van de grond, is vanwege de zware grond hier technisch niet uitvoerbaar.

De inkrimping van cultuurgrond op het eiland IJsselmonde biedt wellicht ook mogelijkheden voor het onderzoekgebied de tuinbouw uit te breiden.

Het streven naar kostenverlaging is het meest gediend met bedrijfsvergroting. Het is wellicht mogelijk om het gebruik van arbeid en machine in het ruilverkavelingsgebied te rationaliseren. Dit zou dan veelal moeten gebeuren door bedrijfsvergroting, in wezen dus door een snellere vermindering van het aantal bedrijven, of men zal meer gebruik moeten gaan maken van de diensten van de loonwerker of van samenwerkingsvormen. De tendenties voor de toekomst lijken vooral het aantal bedrijven boven 20 ha te doen toenemen. Er blijft een aantal bedrijven beneden 20 ha en ook een aantal van 20-30 ha die als niet levensvatbaar moeten worden bestempeld. Een probleem vormen vele rundveehouderijbedrijven. De veestapels zijn te klein. Er zijn vele rundveehouderijbedrijven van 20-30 ha. Deze bedrijven dienen ten einde de bestaansbasis te vergroten naast uitbreiding van de veestapel - die primair is - tevens te streven naar vergroting van de bedrijfsoppervlakte.

In andere gevallen wordt de investering in machines rendabel gemaakt door loonwerk in de omgeving. Het is de vraag of intensievere samenwerkingsvormen per saldo betere resultaten opleveren dan werk voor derden te verrichten.

BIJLAGE 1

Geboorten- en vestigingsoverschot

Periode	's-Gravendeel		Strijen		Maasdam		3 Gemeenten		Westmaas	
	geboorten-overschot	vestigingsoverschot	geboorten-overschot	vestigingsoverschot	geboorten-overschot	vestigingsoverschot	geboorten-overschot	vestigingsoverschot	geboorten-overschot	vestigingsoverschot
1946 - 1950	502	-173	352	-133	121	- 34	975	-340	64	- 24
1951 - 1955	353	-180	301	-292	115	- 75	769	-547	78	- 49
1956 - 1960	339	-324	310	- 84	88	34	737	-347	47	- 25
1961 - 1965	252	-189	228	- 32	110	103	590	-118	59	41
1966	26	- 59	73	- 10	38	69	137	-	13	1
1967	32	87	52	30	37	21	121	138	4	51
1968	50	32	36	57	29	172	115	261	9	148

BIJLAGE 2

Eigendom en pacht

	Oppervlakte cultuurgrond	Percentage		Percentage v.d. pacht van ouders	Perc. v.d. pacht, eigendom van				
					eigenaren in Nederland				Buitenlandse eigenaren
		eigendom	pacht		land- of tuinbouwers	overige particulieren	overheid	overige rechtspersonen	
A- en B-bedrijven									
< 2 ha	24	68	32	20	48	28		24	-
2 - 5 ha	144	33	67	7	54	38	3	5	-
5 - 10 ha	305	26	74	5	26	62	8	4	-
10 - 20 ha	1139	30	70	4	13	67	13	7	-
20 - 30 ha	696	45	55	9	10	76	6	8	-
≥ 30 ha	3507	38	62	16	18	71	1	6	4
Deelgebied 1	810	33	67	7	19	70	6	5	-
" 2	853	31	69	7	11	77	4	3	5
" 3	2410	41	59	12	16	64	6	11	3
" 4	1742	34	66	17	21	71	4	2	2
Totaal	5814	36	64	12	18	69	5	6	2

BIJLAGE 3

Definities beroepsgroepen A, B, C, D, en S

A = zelfstandige agrariërs zonder nevenberoep;
B = zelfstandige agrariërs met een nevenberoep dat minder dan de helft van de arbeidstijd vereist;
C = niet-agrariërs of niet-zelfstandige agrariërs met grondgebruik en/of veehouderij. In deze groep wordt minder dan de helft van de tijd aan het grondgebruik besteed;
D = rustende beroepspersonen met grondgebruik;
S = speciale bedrijven die door omvang of bedrijfsplan sterk afwijken van het gangbare patroon.

Definities bedrijfstypen 1 t/m 6 met behulp van s.b.e. in procenten.

Type 1 = ≥ 60% akkerbouw;
Type 2 = ≥ 60% veehouderij;
Type 3 = ≥ 60% tuinbouw;
Type 4 = ≥ 30% akkerbouw + ≥ 30% veehouderij (gemengd);
Type 5 = ≥ 40% veredeling;
Type 6 = overigen (diverse richtingen).

Definitie s.b.e. (standaardbedrijfseenheden)
Standaardbedrijfseenheden zijn verhoudingsgetallen voor de toegevoegde waarde van de verschillende produktierichtingen op basis van factorkosten.

BIJLAGE 4

Bedrijven naar beroepsgroep en grootteklasse

	Aantal bedrijven												Perc. A+B-bedrijven		Perc. cult.gr. v.d. A+B-bedr.	
	totaal		A		B		C		D		S					
	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969
< 2 ha	133	120	18	26	4	8	84	64	27	22	-	-	8	12	0,4	2,1
2 < 5 ha	70	69	37	33	3	3	18	20	11	13	1	-	14	13	2,4	3,3
5 < 10 ha	55	44	40	28	5	3	8	7	2	6	-	-	15	11	5,5	4,9
10 < 20 ha	87	73	76	64	4	4	7	4	-	1	-	-	27	25	18,8	16,8
20 < 30 ha	32	33	29	31	1	1	2	1	-	-	-	-	10	12	12,4	14,2
30 < 40 ha	31	24	29	22	1	2	1	-	-	-	-	-	10	8	17,6	13,9
40 < 50 ha	23	28	20	26	2	1	-	-	-	-	1	1	7	10	16,6	19,9
50 < 60 ha	12	7	11	7	1	-	-	-	-	-	-	-	4	3	11,-	6,3
60 < 70 ha	8	11	8	10	-	1	-	-	-	-	-	-	3	4	8,8	12,-
≥ 70 ha	7	7	5	5	-	-	-	-	-	-	2	2	2	2	6,5	6,6
Totaal	458	416	273	252	21	23	120	96	40	42	4	3	100	100	100	100
Perc. bedr.	100	100	60	60	4	6	26	23	9	10	1	1				
Perc. cult.gr.	100	100	85	86	5	4	5	4	1	1	4	5				

BIJLAGE 5

Grootteklasse en gebieden per bedrijfstype

Grootteklasse/ gebieden	Aantal bedrijven naar type													
	akkerbouw		veehouderij		tuinbouw		gemengd		veredeling		overig		totaal	
	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969
< 2 ha		1		2	17	26			5	5			22	34
2 < 5 ha			7	8	29	24		1	-	2	4	1	40	36
5 < 10 ha	3	2	18	13	14	10	5	4	-	1	5	1	45	31
10 < 20 ha	13	16	21	28	14	5	23	14	-	-	9	5	80	68
20 < 30 ha	13	12	5	6	-	1	10	12	-	-	2	1	30	32
≥ 30 ha	66	58	-	2	1	1	8	11	-	-	2	2	77	74
Totaal	95	89	51	59	75	67	46	42	5	8	22	10	294	275
Westmaas c.a.	8	7	11	12	14	15	10	10	2	3	7	2	52	49
Oudeland van Strijen	12	9	15	21	10	8	12	9	1	-	4	2	54	49
's-Gravendeel	39	43	16	17	34	35	18	17	2	5	8	4	117	121
Strijensas	36	30	9	9	17	9	6	6	-	-	3	2	71	56

BIJLAGE 6

Percentage A+B-bedrijven per gebied

Grootteklasse	Westmaas en en St. Anthoniepolder		Oudeland van Strijen		's-Gravendeel		Strijensas		Totaal	
	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969
< 2 ha	12	16	6	6	8	15	6	9	8	12
2 < 5 ha	13	14	13	16	13	13	15	9	14	13
5 < 10 ha	13	14	22	8	15	15	11	4	15	11
10 < 20 ha	33	24	33	43	26	19	21	21	27	25
20 < 30 ha	13	14	7	6	10	12	10	12	10	12
30 < 40 ha	9	10	13	13	11	8	7	5	10	8
40 < 50 ha	6	6	6	6	8	9	10	19	7	10
50 < 60 ha				2	6	2	7	7	4	3
60 < 70 ha					2	5	7	9	3	4
≥ 70 ha					1	2	6	5	2	2
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Aantal bedrijven	52	49	54	49	117	121	71	54	294	273

BIJLAGE 7

Verschuivingen in bedrijfstypen 1)

Bedrijfstype 1964	Aantal bedrijven 1964	Aantal bedrijven naar type in 1969 2)					
		1	2	3	4	5	6
1. Akkerbouw	89	78	2		7		2
2. Veehouderij	44	1	38		4	1	
3. Tuinbouw	59	1		56			2
4. Gemengd	42	4	9	-	28		1
5. Veredeling	2					2	
6. Overig	17	2	4	4	1	2	4
Totaal	253	86	53	60	40	5	9
(aantal bedrijven 1969)							

1) Deze tabel heeft alleen betrekking op de bedrijven die in beide jaren als zodanig in de A + B-groep aanwezig zijn.

2) In de omlijnde hokjes staan de aantallen bedrijven weergegeven die in hetzelfde bedrijfstype zijn gebleven.

BIJLAGE 8

Vergrotingen en verkleiningen van A+B-bedrijven 1964-1969

Grootteklasse 1964	Aantal bedrijven in 1964	Aantal bedrijven		Saldo vergrotingen en verkleiningen in ha
		vergroot 1)	verkleind	
< 2 ha	12		1	- 2
2 < 5 ha	28	10	5	+ 20
5 < 10 ha	36	12	6	+ 37
10 < 20 ha	73	18	16	+ 41
20 < 30 ha	21	12	6	+ 14
≥ 30 ha	77	22	34	- 100
Totaal	253	74	68	+ 13

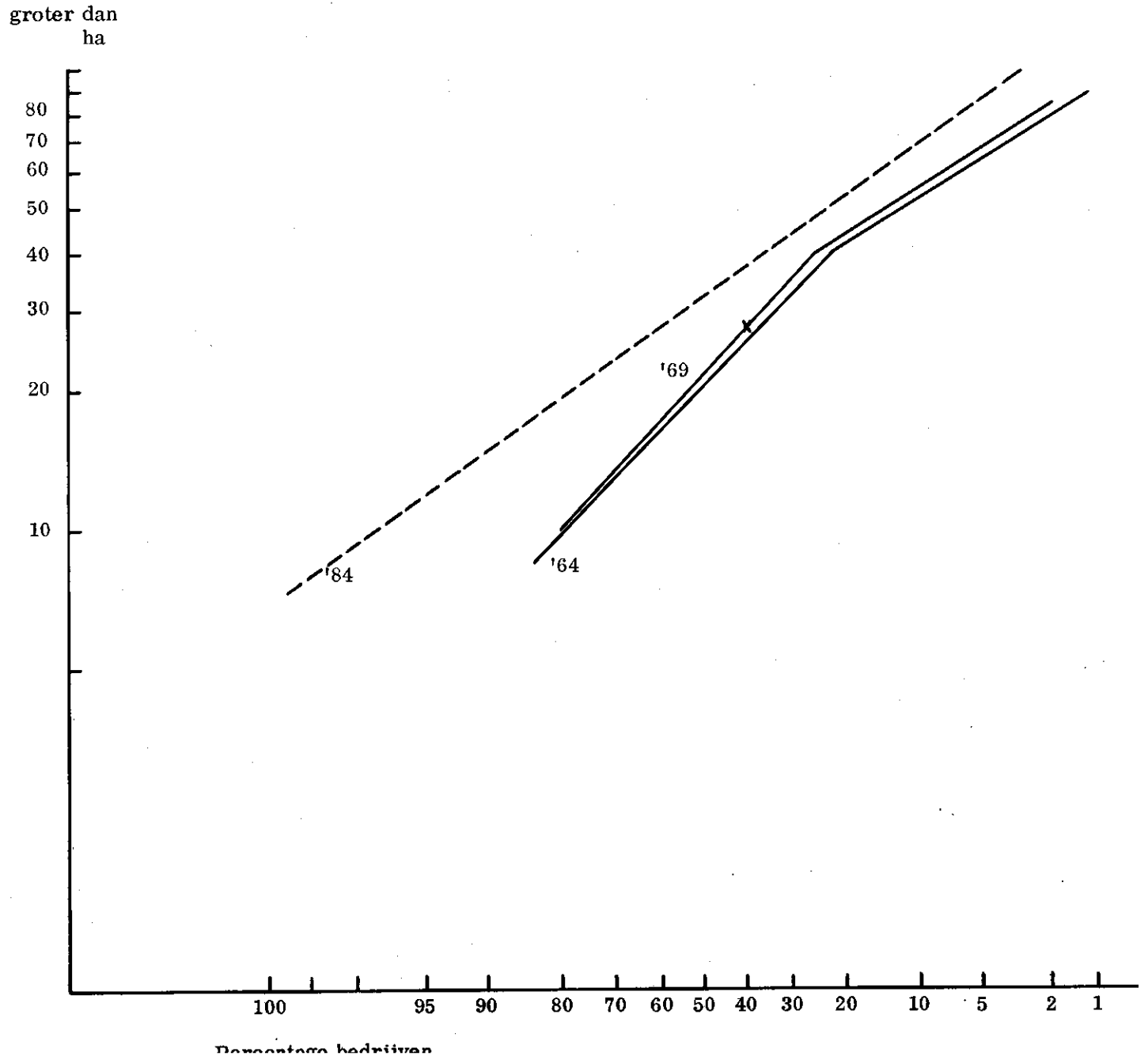
1) Met 1 ha of meer.

BIJLAGE 9

Opvolgingssituatie in 1969 op A+B bedrijven van bedrijfshoofden van 50 jaar jaar en ouder

Aantal s.b.e. per bedrijf	Aantal bedrijven		Aantal bedrijven met een bedrijfshoofd ≥ 50 jaar				
			totaal	met een opvolger		opvolging onbekend	zonder opvolger
	1964	1967		1	≥2		
Landbouwers:							
< 50 s.b.e.	33	34	22	6	-	2	14
50 < 70 s.b.e.	29	15	7	4	-	1	2
70 < 90 s.b.e.	30	30	15	10	-	-	5
90 < 120 s.b.e.	37	26	10	8	-	1	1
120 < 160 s.b.e.	19	39	28	14	3	2	9
160 < 200 s.b.e.	30	24	12	8	-	1	3
≥200 s.b.e..	41	40	24	12	4	4	4
Totaal	219	208	118	62	7	11	38
Tuinders:							
< 50 s.b.e.	16	4	2	-	1	-	1
50 < 70 s.b.e.	6	6	1	1		-	-
70 < 90 s.b.e.	12	10	7	4		-	3
90 < 120 s.b.e.	13	13	7	7		-	
120 < 160 s.b.e.	10	16	3	3		-	
160 < 200 s.b.e.	7	5	2	2		-	
≥200 s.b.e.	11	13	9	3	2	-	4
Totaal	75	67	31	20	3	-	8

BIJLAGE 10. Ontwikkeling toekomstige bedrijfsgrootte

BIJLAGE 11

Bouwplan per grootteklasse, gebied en bedrijfstype

	Opper-vlakte bouwl.		Gewassen in procenten van het bouwland															
			granen		aard-appelen		suiker-bieten		voeder-bieten		peul-vruchten		olie- en vezelgew.		landb.-zaden		overigen	
	'64	'69	'64	'69	'64	'69	'64	'69	'64	'69	'64	'69	'64	'69	'64	'69	'64	'69
< 5 ha	16	46	25	33	38	45	31	22	6	2	-		-	-				
5 < 10 ha	76	61	35	63	31	18	20	16	5	3	4		4				1	
10 < 20 ha	441	408	44	50	25	24	20	23	3	2	1	-	6	-			1	1
20 < 30 ha	462	521	45	51	22	26	20	21	2	1	2	-	8	-	1	-	-	1
30 < 40 ha	755	555	39	53	24	22	20	22	1	-	4	2	10	1	2	-	-	-
40 < 50 ha	742	945	40	44	21	26	20	22	-	-	3	1	11	-	1	-	4	7
50 < 60 ha	532	274	35	49	25	25	20	21	-	-	3	1	11	2	1	-	5	2
60 < 70 ha	440	609	39	47	30	21	15	22	1	-	4	-	10	1	5	-	6	9
≥ 70 ha	323	335	50	56	11	15	18	18	-	-	2	1	8	-	5	-	6	10
Totaal	3 787	3 754	41	49	22	23	19	22	1	1	3	1	9	-	2	-	3	4
Westmaas c.a.	370	372	40	48	24	23	25	25	3	1	3	0	3	0	1	-	1	1
Oudel. v. Strijen	431	418	38	48	27	25	24	23	2	1	4	1	4	-	1	-	0	1
's-Gravendeel	1 596	1 675	39	49	22	24	17	21	1	1	2	0	13	0	2	-	4	5
Strijensas	1 391	1 289	44	49	20	22	19	21	-	-	3	1	9	1	2	-	3	5
Type:																		
akkerbouw	2 983	2 885	40	49	22	23	19	22	1	0	3	1	10	1	2	-	3	5
veehouderij	99	170	50	55	18	22	19	20	8	3	1	0	3	0	-	-	1	-
tuinbouw	64	93	23	37	44	38	22	21	1	0	0	-	6	-	-	-	4	3
gemengd	465	488	43	53	24	22	21	21	4	2	2	0	5	-	-	-	1	1
veredeling	1	3	-	-	-	-	100	83	-	17	-	-	-	-	-	-	-	-
overig	176	114	48	43	20	38	20	13	1	2	1	-	5	-	3	-	2	4

BIJLAGE 12

Omvang melkveestapel

	Percentage bedrijven met aantal melkkoeien															
	totaal		geen		< 5		5 < 10		10 < 15		15 < 20		20 < 25		≥ 25	
	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1969	1969
< 5 ha	100	100	79	74	6	6	11	14	3	4	-	1	-	-	-	-
5 < 10 ha	100	100	38	36	4	6	31	10	16	36	11	6	-	-	-	6
10 < 20 ha	100	100	20	24	11	10	14	4	30	19	16	21	8	15	1	7
20 < 30 ha	100	100	20	19	16	9	7	6	20	22	30	25	3	13	3	6
30 < 40 ha	100	100	27	25	17	25	13	-	20	13	13	8	-	20	10	8
40 < 50 ha	100	100	55	57	18	25	9	7	5	-	9	4	-	4	5	4
≥ 50 ha	100	100	40	50	24	18	16	9	4	-	12	14	4	-	-	9
Totaal	100	100	40	43	12	12	15	8	16	13	12	1	3	7	2	5
Gebied																
Westmaas c.a.	100	100	36	39	8	10	10	4	27	16	17	12	2	10	-	8
Oudeland van Strijen	100	100	28	27	4	-	31	16	7	14	17	16	7	18	6	8
's-Gravendeel	100	100	43	48	14	17	11	4	17	14	10	11	3	2	3	4
Strijensas	100	100	48	50	18	14	13	13	13	9	8	7	-	5	-	2

BIJLAGE 13

Melkvee, jongvee, mestvee; veedichtheid

	Aantal melkkoeien per bedrijf met melkk.		Aantal melkkoeien per 100 ha grasland		Aantal stuks jongvee per 100 melkk.		Aantal stuks mestvee per 100 melkk.		Aantal grootveeënh. per ha grasland	
	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969
< 10 ha	8,2	9,8	191	209	65	53	5	7	2,5	2,7
10 < 20 ha	12,0	15,4	159	162	76	70	7	12	2,1	2,2
20 < 30 ha	12,8	14,3	128	143	71	75	19	24	1,8	2,1
30 < 40 ha	11,5	14,0	102	109	100	81	62	20	2,0	1,6
40 < 50 ha	10,5	8,1	59	68	107	98	181	152	1,6	1,6
≥ 50 ha	8,3	13,7	65	92	142	110	147	104	1,7	2,0
Totaal	10,8	13,0	125	139	82	77	35	28	2,0	2,1
Westmaas c.a.	11,8	15,2	126	141	73	80	34	5	1,8	1,9
Oudeland van Strijen	13,0	16,7	145	165	71	67	17	7	2,0	2,2
's-Gravendeel	10,6	11,2	129	142	89	76	36	35	2,1	2,2
Strijensas	8,0	10,1	94	97	97	92	64	90	1,7	1,9
Type:										
akkerbouw	6,8	5,8	68	67	118	122	140	150	1,7	1,7
veehouderij	13,6	17,1	160	167	68	62	3	9	2,1	2,2
tuinbouw	5,2	11,3	185	237	53	89	6	-	2,3	3,2
gemengd	13,9	15,8	153	152	82	86	13	7	2,2	2,1
veredeling	2,5	6,0	195	185	40	77	-	10	2,3	2,6
overig	9,6	15,7	162	186	74	57	16	35	2,3	2,7

BIJLAGE 14

Melkveebezetting op rundveehouderijbedrijven per gebied

Gebied	Aantal bedrijven	Aantal bedrijven met melkkoeien	Aantal melkkoeien		% van het grasland in gebruik op melkvee-houderijbedrijven
			per bedrijf	per 100 ha grasland	
Westmaas c.a.	12	12	18	148	45
Oudeland van Strijen	21	21	17	161	56
's-Gravendeel	17	17	19	196	32
Strijensas	9	7	12	145	25

BIJLAGE 15

Oppervlakte fruit, groenten, bloembollen en -knollen in 1969

	Oppervlakte cultuur-grond	Oppervlakte fruit- en tuinbouwteelt in ha				
		pit- en steen-vruchten	groenten in de open grond	tuinbouw onder glas	bloembollen en - knollen	totaal
Akkerbouw	3 329	31	23	-	2	56
Veehouderij	758	1	3	-	-	4
Tuinbouw	463	114	225	9	4	352
Gemengd	886	1	2	-	-	3
Veredeling	21	2	0	-	-	2
Overige	214	14	9	-	3	26
Totaal	5 672	163	262	9	9	443

BIJLAGE 16

Oppervlakte fruitteelt 1969 (bedrijven ≥ 0,25 ha fruit)

	Aant. bedrijven	Aantal bedrijven naar oppervlakte fruit					
		0,25 < 1 ha	1 < 3 ha	3 < 5 ha	5 < 7 ha	7 < 10 ha	10 < 15 ha
Akkerbouw	9	4	1	2	1	1	-
Veehouderij	2	2	-	-	-	-	-
Tuinbouw	29	4	8	7	5	3	2
Gemengd	1	1	-	-	-	-	-
Veredeling	2	1	1	-	-	-	-
Overig	6	1	3	1	1	-	-
Totaal	49	13	13	10	7	4	2
Westmaas c.a.	14	3	5	4	-	2	-
Oudeland van Strijen	4	-	2	1	-	-	1
's-Gravendeel	17	4	3	3	5	1	1
Strijensas	14	6	3	2	2	1	-

BIJLAGE 17

Werktuigen in 1965 en 1970 1)

1965	Aantal in eigendom van			Totaalaantal	
	1 landbouwer	meerdere landbouwers	loonbedrijven	voor trekkers 2)	overigen
Precisie-zaaimachine	3	4	2	7	2
Aardappelpootmachines	107	8	1	112	4
Rijendunners	10	2	-	12	-
Spuit- en nevelmachines:					
voor fruit	44		1	38	7
andere gewassen	54	6	4	61	3
Maaidorsers	31	7	4	8	34
Aardappelmachines:					
voorraadrooiers	56	5	-	61	.
verzamelrooiers					
zakken	27	4		31	-
wagens	29	5		34	.
voorraadbakken	-	-	-	-	-
Bietenrooimachines:					
voorraadrooiers					
verzamelrooiers	9	-	-	9	-
in wagens	30	7		37	
voorraadbakken	9		4	13	
Graandrooginstallaties	10			10	
Transporteurs voor hakvruchten	98	2		35	65
Overigen	29			13	16
Landbouwkranen:					
kabels	-	-	-	-	-
hydraulisch	4		1	3	2
Zelf-ladende en zelf-lossende wagen	51	-	-	51	-
Melkmachines	97			97	-
1970					
Maaidorsers	24	6	4	4	30
Aardappelmachines:					
voorraadrooiers	15	1		16	
verzamelrooiers	46	7	1	53	1
Bietenrooiers					
voorraadrooiers	6	1		7	
verzamelrooiers	30	2	2	32	2
Graandrooginstallaties	6				6
Melkmachines	60		1		61
Opraappersen	15	4	4	22	1
Trekkers	421	2	13	436	

1) Gemeenten: 's-Gravendeel en Strijen.

2) Dat wil zeggen:door trekkers getrokken en aangedreven

BIJLAGE 18

Arbeidsbezettingstypen (A+B)

		Aantal bedrijven met ..... vaste mannelijke arbeidskrachten																			
		totaal		0		1		2		3		4		5		6		7		8	
		'64	'69	'64	'69	'64	'69	'64	'69	'64	'69	'64	'69	'64	'69	'64	'69	'64	'69	'64	'69
< 2 ha		22	34	1	1	14	16	3	14	2	2	1		1			1				
2 - 5 ha		40	36	1		17	18	16	12	5	4	1	1		1						
5 - 10 ha		45	31	1	1	25	16	10	7	7	5	2	2								
10 - 20 ha		80	68			37	46	30	17	9	5			2		1		1			
20 - 30 ha		30	32			2	12	17	12	9	7	1		1	1						
≥ 30 ha		77	74		1	1	2	15	31	22	24	25	12	9	4	3		1		1	
Bedrijfstype																					
akkerbouw	1	95	89		1	11	21	32	29	19	24	20	10	8	4	3		1		1	
veehouderij	2	51	59	2	1	32	40	15	15	2	2		1								
tuinderij	3	75	67	1	1	24	21	26	27	14	13	5	3	3	1	1	1	1			
gemengd	4	46	42			19	18	10	17	13	6	4	1								
veredeling	5	5	8			4	7			1	1										
overig	6	22	10			6	3	8	5	5	1	1		2	1						
Deelgebied:																					
Westmaas c.a.	1	52	49			20	23	19	16	8	9	3	1	2							
Oudeland van Strijen	2	54	49	1		22	24	15	15	11	8	3	2	1						1	
's-Gravendeel	3	117	121	1	2	33	44	34	44	26	21	12	8	7	2	3		1			
Strijensas	4	71	56	1	1	21	19	23	18	9	9	12	4	3	4	1	1	1			
Totaal		294	275	3	3	96	110	91	93	54	47	30	15	13	6	4	1	2	-	1	-

Bron: Landbouwtellingformulieren.

BIJLAGE 19

Arbeidsbezetting, arbeidsdichtheid en arveidsproduktiviteit (A + B) in 1964 en 1969

Bedrijfstypen	Aantal bedrijven		Oppervlakte cultuurgrond		Aantal sbe		Aantal vaste mannelijke arbeidskrachten		Aantal vaste mann.arb.kr. per bedrijf		Per vaste mannelijke arbeidskracht			
											aantal ha		aantal sbe	
	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969	1964	1969
Akkerbouw	95	89	3 582	3 329	17 332	16 745	286	211	3.0	2.4	12.5	15.8	61	79
Veehouderij	51	59	537	758	3 194	4 535	68	80	1.3	1.4	7.9	9.5	47	57
Tuinbouw	75	67	422	463	8 804	9 437	166	137	2.2	2.0	2.5	3.4	53	69
Gemengd	46	42	882	886	4 952	4 730	94	74	2.0	1.8	9.4	12.0	53	64
Veredeling	5	8	4	21	135	614	7	10	1.4	1.3	0.6	2.1	19	61
Overig	22	10	320	214	2 502	1 790	51	21	2.3	2.1	6.3	10.2	49	85
Totaal	294	275	5 747	5 672	36 918	37 850	672	533	2.3	1.9	8.6	10.6	55	71

BIJLAGE 20

Verloop en mogelijk toekomstig verloop van de produktieomvang naar produktietak

	1964			1969			1984		
	Oppervlakte in ha	Aantal sbe	Aantal sbe / ha	Oppervlakte in ha	Aantal sbe	Aantal sbe / ha	Oppervlakte in ha	Aantal sbe	Aantal sbe / ha
Akkerbouw	3 787	18 372	4.9	3 754	18 400	4.9	3 450	19 000	5.5
Rundveehouderij	1 527	7 887	5.2	1 475	8 152	5.5	1 360	8 150	6.0
Tuinbouw	469	10 062	21.5	443	10 531	23.7	410	10 250	25.0
Veredeling		597			766			1 000	
Totaal	5 747	36 918	6.4	5 672	37 850	6.7	5 220	38 400	7.4

BIJLAGE 21

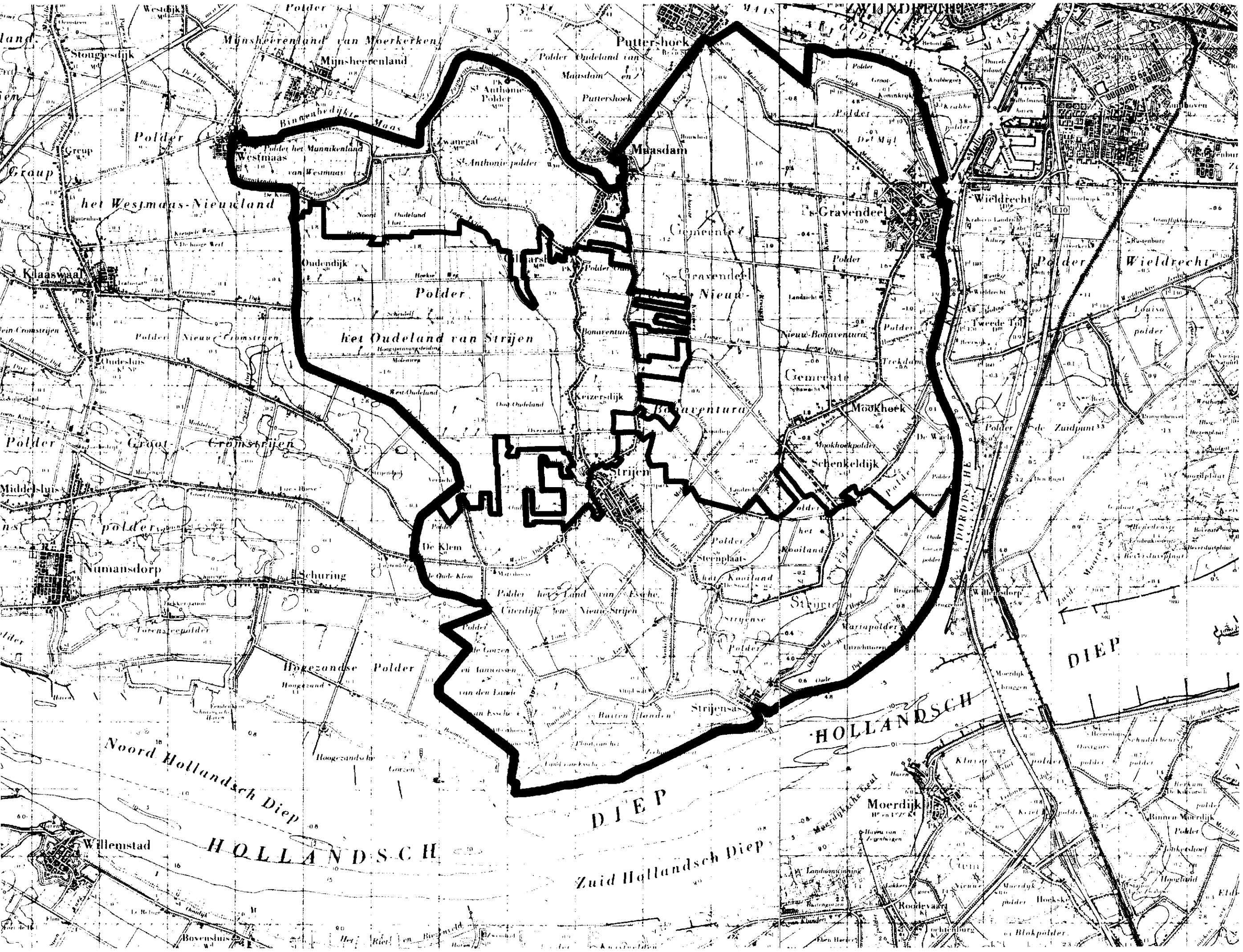
Enkele bedrijfseconomische kengetallen

	1966 / 1967		1969 / 1970		1970 / 1971	
	ZW[1]	B[2]	ZW	B	ZW	B
% hakvruchten	31	40	36	41	38	44
per 100 be 3)						
netto-overschot	272	213	407	597	-94	15
arbeidskosten	432	442	574	576	643	674
bewerkingskosten	936	966	1 098	1 140	1 169	1 218
per ha						
netto-overschot	452	358	589	921	-93	18
opbrengsten	2 536	2 711	3 465	3 892	3 228	3 575
kosten	2 143	2 353	2 876	2 971	3 321	3 557
aantal be per volwaardige arbeidskracht	2 393	2 256	2 511	2 436	2 652	2 483

1) Zuidwestelijk kleigebied.

2) Consulentschap Barendrecht.

3) Bewerkingseenheden.

Mijnsheerenland van Moerkerken
Mijnsheerenland
Puttershoek
Polder Oudeland van
Mansdam en
Puttershoek
Binnenbedijkte Maas
Polder het Mannikenland
Westmaas
van Westmaas
Zwanegat
St. Anthonie-polder
Muasdam
het Westmaas-Nieuwland
Oudendijk
Oudeland
Polder
het Oudeland van Strijen
Bonaventura
Keizersdijk
Strijen
Nieuw-Bonaventura
Trekdam
Moukhoek
Moukhoekpolder
Schenkeldijk
Wieldrecht
's-Gravendeel
Gemeente
Polder Wieldrecht
Tweede Tol
Louisa polder
de Zuidpunt
Klaaswaal
Oudeslui
Nieuw Cromstrijen
Groot-Cromstrijen
Middelsluis
polder
Numansdorp
Schuring
De Klem
Polder het Land van Essche
Nieuw Strijen
Steenplaats
het Kooiland
Strijensas
Hoogezandse Polder
Hoogezandsche Gorzen
Noord Hollandsch Diep
HOLLANDSCH DIEP
Zuid Hollandsch Diep
Willemstad
Bovensluis
Moerdijk
Moerdijksche Geul
Roodevaart
Blokpolder
Binnen Moerdijk
Hoogland
DIEP
HOLLANDSCH
E10